

281.6 գ.
9-47

Թիֆլիսի Կ. Ա. Անդրեասյանի Երկրագործական
Գերագույն Բարդուղիմեոս:

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

(1908 չվա. 30, 31 և նոյեմբ. 1)

ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ

ՀԱՆԴԷՊ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐ. ՊԱՏԿԱՄԱԽՈՐԱԾ-
ԺՈՂՈՎԻ ԵՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՍԻՆՕԴԻ

Տպարան «ԵՐԱԿ» Ալեքսանդրապոլ
1909 թ. Յունվարի (76)

ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍՍԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

(1908 թ. Հոկտ. 30, 31 և Նոյեմբ. 1)

Բնարդուղիմէոս եպիսկոպոսը հանդէպ Կաթող. ընտ. Պատգամաւորաց Ժողովի եւ Ս. Էջմիածնի Սինոդի:

I

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան Պատգամաւորաց պաշտօնական նիստերում և արարողութեանց ժամանակ (1908 թ. Հոկտ. 30, 31 և Նոյեմբ. 1-ին) բացակայում էին առողջ միտքը և օրինական կարգերը, մանաւանդ նիստերի ղեկավարները—Տեղապահ և Պրօկուրօր՝ չէին ըմբռնել ընտրութեան առհասարակ օրէնքները:

Բայց ես այժմ պիտի ընթերցողին ներկայացնեմ միայն այն անկանոնութիւնները և ապօրինութիւնները, — ևս և որոնք առնչուած թիւն ունին կամ յիշուած են առաջինների հետ, — որոնց մասին առ ժամայն և առ տեղեան ժողովին և ժողովի Ղեկավարներին բանիւ և գրով զիտողութիւններ արուեցին:

Հոկտ. 30-ին, առաւօտեան 9 ժամին, Տաճարի զանգակների (երբորդը) ազգարարութեամբ շտապեցինք հոգևորական և աշխարհական պատգամաւորներս Վեհարանի դահլիճը: Այնտեղ Սինոդի անդամ Մատթ. վարդապետը մի թերթ ձեռքին բռնած բարձրաձայն կարգաց ի լուր՝ թէ ինչ կարգով պատգամաւորներս պիտի շարձուինք և հանդիսանալ ընթացք կազմելով գնանք Տաճարը: Երբ նա կարդում էր անունները՝ պատգամաւորները ըստ այնմ դուրս էին ելնում և շարունակ թափօրի առաջից պիտի գը-

նային Տ. Տեղապահը և Կառավարութեան ներկայացուցիչը*), ապա Երուսաղէմի Պատրիարքի, Աղթամարի կաթողիկոսական և Կ. Պօլսոյ պատրիարքական Տեղապահները պատգամաւորները, ապա Ռուսաստանի հայ թեմերի Առաջնորդները, ապա Էջմիածնի Սինոդի անդամները, ապա արտասահմանեան հոգևորական պատգամաւորները (վարդապետներ, արեղաներ և քահանաներ), ապա Ս. Էջմիածնի Միաբանութեան եօթն պատգամաւորներս—ամենաաւագագոյնները եպիսկոպոսական դասի և վարդապետների մէջ, և ապա աշխարհական պատգամաւորները: Այսպէս, երբ գնալու կարգը հասաւ Միաբանութեան եօթն պատգամաւորներին, Մեսրոպը, Սուքիաս և Գրիգոր արքեպիսկոպոսները հեղ գառների պէս գլուխները քարշ գնացին, կարգը իմն էր գնալու՝ բայց դարձայ Մտտթ. վարդապետին.—Ո՞վ է ձեզ իրաւունք տուել՝ երէկուայ արեղաններից և քահանաններից էլ յեախն տեղը տալ արքեպիսկոպոսներին. գուր թերևս չէիք ծնուել՝ երբ Մեսրոպը և Սուքիաս եպիսկոպոսներ էին:

—Կանոնն է այդպէս կարգադրում, Ես ինչ մեղաւոր եմ:

—Մը կանոնը: Ձի կարող եկեղեցոյ սրբազործած կարգը խախտող այդպիսի կանոն լինել, հէնց Պօլսոյնիան ևս ձեռնադրութեամբ աւագութեանն է առաջնութիւն տալիս: Ես չեմ կարող ենթարկուել եկեղեցոյ նուիրապետութեան և մեզ վիրաւորանք հասցնող այդպիսի մի կարգադրութեան: Ասացի և անցայ միւս դահլիճը: Միւսները և աշխարհական պատգամաւորները գնացին ի հարկէ:

Այս դահլիճումն էր մի յեա մնացած և սնծաւթ աշխարհական պատգամաւոր և պ. Նահանգապետի մի պաշտօնեայ—Քալանթարիանց ազգանունով: Իսկոյն մտաւ և Սինոդի Պրօկուրօր պ. Մէլիք-Օհանջանեանցը: Սա էլ ոչ աւել և ոչ պակաս քան Մտտթ. վարդապետը՝ ասաց. «Կանոնն է այդպէս կարգադրում»:

*) Նախորդ ընտրութեանց ժամանակ Կառ. ներկայացուցիչներ լինում էին քաղաքացիական պաշտօնեաններից, բայց այս անգամ Երևանի պ. Նահանգապետն էր:

—Այդպիսի անմիտ կանոն չի կարող լինել, ասացի, ինչպէս կարելի է որ քահանան եպիսկոպոսներից բարձր տեղ բռնէ: Կանոնի անունով էք խօսում՝ առանց ի նկատի առնելու որ հէնց Պօլսոյնիան, թող եկեղեցական կարգերը, ձեռնադրութեամբ աւագութեանն է նախամեծարութիւն տալիս: Եթէ այսօր Սուրէնեանցըն է նախանգամ Սինոդի կամ Տեղապահ, և ոչ Շիրակունին՝ որ Սուրէնեանցից առաջ անգամ էր Սինոդի, այդ այն միակ պատճառաւ է՝ որ Սուրէնեանցը առաջ է եպիսկոպոս ձեռնադրուած...

Պրօկուրօրը գնաց: Ես ապա միայնակ գնացի Տաճարը:

Երեկոյեան հրաւիրեցի Աւագ լուսարար Տ. Ղևոնդ եպիսկոպոսին: Սա ևս, իբրև «Կարգադրիչ Յանձնաժողովի» նախագահ՝ կանոնի անունով խօսեց, այլ և գնաց բերեց նոր տպագրուած «Կանոնք» կոչուած տետրակը, որտեսրէն և հայերէն, և ցոյց տուեց կապոյտ մատխտով էլ եզերքի կէսը գծուած 12-րդ յօդուածը: Ես չէի տեսել այդ տետրակը: Կարգացի ամբողջ յօդուածը, բայց, ով դարմանք, հէնց այդ կանոնն է պատուիրում, որ պէտք է գնան Տաճարը կամ նստեն ժողովում՝ միշտ էլ «քոս աւագութեան և սփնանի ձեռնադրութեան», իսկ մեր Սինոդը, Պրօկուրօրը և Կարգադրիչ Յանձնաժողովը՝ չէին հասկացել այդքան պարզ բանը *), չէին հասկացել ինչպէս պարզուեց դորանց պատճառարանութիւնից, որովհետև կանոնի մէջ «Անդամք Սինոդի» բառերը առաջ են գրուած, իսկ «եօթն երիցադոյն եպիսկոպոսունք տեղւոյն» — Միաբանութեան պատգամաւորները՝ յետոյ: Որպէս թէ Սինոդի անդամների մէջ չէին կարող լինի կամ չկան ձեռնադրութեամբ աւագներ և ընդհակառակն...

Եկեղեցական կարգապահութեան մասին խօսելուց յետոյ, կարմիր մատխտով գծեցի նոյն 12-րդ յօդուածի վերջին մասը, ևս

*) Կարգադրիչ Յանձնաժողովի նախագահ և անդամներ էին Ղևոնդ եպս., Մտտթէոս և Սուրէն վարդապետները, ձեմ. Տեսուչ պ. Մինաս Բէրբէրեանը և զիւղատնտես Կոստ. Մէլիք-Շահնազարեանցը:

և 14-րդ յօդուածի՝ նոյնպէս «րոս աւագութեան ձեռնադրութեան» շեշտող բառերը, և նախ հասկացնելով՝ ասացի. «Տարէք ցոյց տուէք Տեղապահին, ասացէք թող շնչ կարգայ, և վաղը չկրկնուի այս աւուր կատարուած անկարգութիւնը: Պատասխանատու է»:

Քիչ յետոյ վերադարձաւ Ղևոնդ եպիսկոպոսը և ասաց. «Տեղապահի մօտ ուրիշներ էլ կային, կարգացին և համոզուեցին՝ որ ձեր ասածն ուղիղ է եղել: Վաղուանից պիտի ասուի՝ որ իւրաքանչիւրը իւր ձեռնադրութեան կարգով տեղ բռնէ»: Այգպէս էլ արեցին:

Անա այդ կանոնները. —

Յօդ. 12. Մուտն ի Տաճարն կատարի այսուկարգաւ. յառաջոյ ընթանայ Կատարողն պաշտաման Պատրիարք Կաթուղիկոսի (երիցագոյն Անդամն Սինօղի), ապա պատգամաւորքն Պատրիարգաց Երուսաղէմի, Սսոյ, Աղթամարայ և Կ. Պօլսոյ. զհետ նոցա երթան կարգաւ զոյգ զոյգ յաջմէ կողմանէ՝ Անդամք Սինօղի Ս. Էջմիածնի և եօթն երիցագոյն եպիսկոպոսունք տեղւոյն՝ ուղեկցութեամբ Պրօկուրօրի Սինօղի, իսկ յահեկէ՝ թեմակալ եպիսկոպոսունք կամ պատգամաւորք նոցա, կարգաւ նոյնպէս զոյգ զոյգ րոս աւագութեան աստիճանի ձեռնադրութեան նոցա*), և ապա զհետ նոցա երթան աշխարհական պատգամաւորքն, նովին իսկ կարգաւ...

Յօդ. 14. Ի միևնուժ աւուր կատարման այսր ծիսի ամենայն ներկայ եղիալքն և որք ունին զիրաւունս ընտրութեան Պատրիարք Կաթուղիկոսի գտնելիս կալցին շուրջ զգրասեղանով, որ եղեալ կայ առաջի Սեղանոյ Իջման Որդւոյն Միածնի (§ 9), ի միջավայրին Կատարողն պաշտաման Պատրիարք Կաթուղիկոսի, յաջմէ կողմանէ վերոյիշեալ պատգամաւորք չորից Պատրիարգաց և բոլոր հոգեւորականք, որք ունին զիրաւունս ընտ-

*) Ընդգծումներն առհասարակ իմն են:

րելոյ զՊատրիարք Կաթուղիկոսն, րոս աւագութեան ձեռնադրութեան իւրեանց, իսկ ի ձախմէ կողմանէ աշխարհական պատգամաւորք ըստ աւագութեան կոչման իւրեանց:

II

Միև օրը, Հոկտ. 31-ին, առաւօտեան 9 ժամին եկեղեցոյ գանգակները հրաւիրեցին ընտրողներին Վեհարան, որտեղից պիտի դարձեալ թափօրով գնայինք Տաճարը: Չնայելով որ ասել էին թէ երէկուայ սխալը այսօր ուղղել էին, բայց ես ուղղակի գնացի Տաճարը, նստեցի իմ աթոռում: Իւրաքանչիւրի անունը գրած դրուած էր սեղանի վերայ իւր առաջ: Եկաւ թափօրը, նըստեցին ամենքը իրենց յատկացրած աթոռներում՝ «րոս աւագութեան ձեռնադրութեան» ի հարկէ: Կարգացուեց սահմանեալ աղօթքը, ապա Տեղապահը համաձայն քարոզ խօսեց և յորդորեց ընտրողներին՝ խղճիմտօք ընտրել արժանաւորագոյն թեկնածուներ Կաթուղիկոսութեան, և յայտարարեց ժողովը բացուած: Պրօկուրօրը կարգաց Փոխարքայի պաշտօնակատարի առաջադրութիւնը ժողովի բացման մասին, իսկ Սինօղի Ատենադպիրը՝ հայ եկեղեցոյ եպիսկոպոսաց ընդհանուր ցուցակը:

Կանգնեց Տ. Սուքիաս արքեպիսկոպոսը, ընաբան առնելով «Քահանայքդ Իսրայէլի, խօսեցարօք ի սիրտ Երուսաղէմի», ըսկսեց ատենարանել, սակայն՝ Պրօկուրօրը շփոթեալ, սրպէս թէ մի սրբապղծութիւն լինէր կատարուելիս, խիստ տհաճ և ցամառա գոհմով ընդհատեց նորան՝ ուսերէն լեզուով, զոր ես պիտի որ չեմ հասկացել: Սուքիաս սրբազանը կիսաշփոթեալ՝ շարունակեց, Պրօկուրօրը դարձեալ ընդհատեց և խանգարեց նորան: Սուքիասը, արդէն ընկճուած՝ խղճալի ձայնով և ձեռքը պարզելով ասաց. — «Թողէք վերջացնեմ». և հենց թերի, ինչպէս տեսանք, խուճապով վերջացրեց և նստեց: Այս դէպքում և ստնասարակ աչքի էր ընկնում՝ որ ժողովին de facto նախադատու էր Պրօկուրօրը: Ի որան նպաստում էր և՛ նորան յատկացրուած տեղը ժողովում. նա, Նահան-

գապետի հետ, իւր Ատենադպիր և երկու գրագիրներով, յետոյքները դէպ իջման Սեղանը բազմած՝ բռնում էր ժողովի պրեզիդիումի դիրքը: Այն, բացակայում էին առողջ միտքը և օրինական կարգերը:

Սուքիաս արքեպիսկոպոսի ասածն էր. ա) Քանի որ ճանապարհները և գրաւոր հալորդակցութեան միջոցները զիւրացել են, կաթուղիկոսի մահից յետոյ ընտրութիւնը մի ամբողջ տարով յետաձգելը՝ չափազանց երկայն է, 4—5 ամիսն էլ բաւական կը լինի: բ) Ռուսաստանի և Տաճկաստանի հայ ժողովրդի թուերի համեմատութեամբ՝ շատ են քան զչափն Տաճկաստանի պատգամաւորները և ճշող մեծամասնութիւն են կազմում: գ) Պատգամաւորները գալիս են էջմիածին՝ արգէն իրենց կաթուղիկոսացուն ընտրած, փոխանակ այստեղ խորհրդակցելուց յետոյ ըստ այնմ ընտրելու: դ) Ինչո՞ւ երուսաղէսի Յարութիւն Պատրիարքի պատգամաւորին հետագրով փոխել տուին:

Պրօկուրօրը միշտ խօսում էր ուսերէն, մեծամասնութեան համար անհասկանալի լեզուով. պահանջուեց որ թարգմանուի հայերէն, այնուհետև Ատենադպիրը բարձրաձայն թարգմանում էր: Պրօկուրօրն ասաց. — Այժմ փոքրերից կը սկսենք ձայները հաւաքել չորս թեկնածուներ ընտրելու համար, թեկնածուների անունները կարձանագրուի ուսերէն և հայերէն և ամեն մի ընտրող կը ստորագրէ*): Սուքիաս արքեպիսկոպոսը և Յակովբ եպիսկոպոսը, միւս կողմից էլ աշխարհական մի-երկու պատգամաւորներ պատասխանեցին. ինչո՞ւ պիտի ուսերէն լինի, մինչև այժմ չէ եղել:

Պրօկուրօրը նշան տուեց և Ատենադպիրը իսկոյն 1892 թուի կաթուղիկոսական ընտրութեան ստուար գործը դրեց առաջները և ցոյց տուեց՝ որ այն ժամանակի արձանագրութիւնը եղած էր ուսերէն անանձին և հայերէն անանձին, որոնց և ստորագրել էին ընտրողները: Սուքիաս արքեպիս. ձեռքի և գլխի շուարձան նշանի հետ դժգոհելով՝ ասաց. «առաջ այդպիսի բան չկար»: Եւ

*) «Փոքրերից» — այսինքն աշխարհական պատգամաւորներից սխառ:

լեցին, վերջացած համարելով: 1892 թ. կաթուղիկոսական ընտրութեան մասնակցող Պարսկա-Հնդկաստանի պատգամաւոր Հ. Առաքելեանն էլ լուռ էր, այն ինչ հէնց իւր ներկայութեամբ Գր. Արծրունու և «խամախոհների» բարեհաճ օժանդակութեամբն է կատարուել այդ օրէնքից գուրս նորմաւորութիւնը:

Կանգնեցի և ասացի. 92-ի ընտրութեան ես պատգամաւոր չեմ եղել, սակայն դորա մասին և ժամանակին իմ լսածն ու գիտեցածը այժմ լաւ յիշում եմ. — Այն ժամանակուայ Գր. Կանչելին ժողովին առաջարկում է ուսերէն կազմել, բայց չեն համաձայնում պատգամաւորները, դիմադրում են (Օրմանեան, Կիւմիւշկերտան, Արգար Յովհաննիսեան և այլք), որովհետև այդպիսի օրէնք չկայ: Կանչելին չկարողանալով պնդել՝ ասում է. «կազմենք առանձին հայերէն և առանձին ուսերէն, հայերէնը՝ գործի համար, իսկ ուսերէնը՝ միայն ինձ համար, հարկաւոր զէպքում պաշտօնական անձանց ցոյց տալու համար: Պատգամաւորներից ստորագրութիւնը ուսերէնի տակ պէտք է, որպէսզի չկասկածուի թէ իմ շինած բան է»: Ահա իմ գիտեցածը դորա մասին: Ուրեմն ուսերէնը՝ միայն Պրօկուրօրի համար է, ժողովի գործի համար պարտաւորական չէ: Եւ նստեցի*):

Պրօկուրօրը խիստ ուրախացած՝ շտապեց նստած տեղից կօմպլիմենտներ անել ինձ — «հէնց այդպէս է, հէնց այդպէս է»:

Ամենքը Ֆեացին լուս, կարծես թէ բաւականացած Կանչելու պատճառարանութեամբը: Այն ինչ՝ պ. Կանչելուն կամ առհասարակ

*) Գր. Արծրունին, Տփլիսի թեմի 1892 թ. Մարտի 8-ի պատգամաւորական ընտրութիւնը ամօթալի միջոցներով Սինօղում բեկանել տալու համար, և որից յետոյ ինքը պատգամաւոր ընտրուելով՝ այնքան երախտապարտ Կանչելուն, ժողովում կանգնում ընդդիմախօսում է Արգարին՝ յօգուտ Կանչելու այդ սպօրինի առաջարկութեան, և իւր «խամախոհներով» ընդունել տալիս ժողովին: Արքեպիսկոպոսներ Սմբատեանց, Օրմանեանց, Խապայեանց, Վահան վարդապետ եւ այլք դեռ ևս կենդանի վկաներ են:

րակ Մինօղի Պրօկուրօրներին պիտոյանալու համար՝ կարող էր Մինօղից տրուել նոցա փաւերացրած պատճէն—թարգմանութիւնը, փոխանակ օրէնքի հակառակ դար բան մտցնելու ընտրական գործավարութեան մէջ, որին մասնակցող պատգամաւորներին մեծամասնութիւնը օտարահպատակներ լինելով՝ խիստ զայթակղում են ուսացման քաղաքականութիւնից: Գոնէ ինձ համար այդ ուսերէնի հարցը յանկարծ առաջ եկաւ, իսկ միւսներին՝ չզիտեմ: Ես իմ կողմից ասած—պատմածս բաւական համարեցի, յուսալով որ մեր ասպետ և իրաւօրան պատգամաւորները այդպիսի մի կարգիչալ խնդրի մասին պիտի խօսին պատշաճօրէն և ազնուապէս, բայց իզուր: Եւ այլ հարցերում նկատեցի՝ որ զոքա իրենց տիրոջ բակում տանու հաւ ու ճուտերին սրտացող խեղճող բազէի տեսակիցն են եղել: (Մակար եպս. Բարխուդարեանի պատմած ինչ որ Մէլիքի բողէն):

Անմիջապէս շտապով ձեռնարկեցին ձայնութեան. — Ես Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Հայոց աշխարհական պատգամաւորս ընտրում եմ կաթողիկոսական առաջին թեկնածու՝ Մատթէոս արքեպիսկոպոս Իզմիրլեանին, երկրորդ՝ Եղիշէ եպիս. Դուրեանին, երրորդ՝ Մեսրոպ արքեպիս. Սմբատեանցին, չորրորդ՝ Յովհաննէս արքեպիս. Շիրակունուն):

Շիրակունին հրաժարուեց քուէարկուել, քաջ գիտենալով որ զնոյժ են սկսցնելու համար, կամ գուցէ ուրիշ զիտումով: Սորա փոխանակ զրեցին Գրիգոր արքեպիս. Գառնակերեանցին: Պատգամաւորի առաջարկած անունները Պրօկուրօրը պրում էր ուսերէն, իսկ նախագահի սեզանի վերայ մի գրագիր գրում էր նոյն անունները հայերէն, ապա պատգամաւորը գնաց ստորագրեց և հայերէնին և ուսերէնին: Այդ ժամանակ ես ասացի. — Պէտք է ուսերէնի մասին իմ բացատրութիւնը գոնէ այժմ արձանագրել, որպէսզի ապագայ ընտրութիւնների համար յայտնի լինի—չը մուսացուի թէ ինչպէս է մտել ուսերէնը և ինչ նշանակութիւն ունի, ժողովը հաւանութիւն տուեց իմ առաջարկութեանը. Պրօկուրօրը և Ասենադպիրը խօսք տուին ժողովին՝ արձանագրել յետոյ:

Շարունակեցին ձայնութիւնը Երրորդ պատգամաւորի ձայնութիւնից յետոյ մի-երկու պատգամաւորներ, ինչպէս Սպանդարեանց և Գ. Չուբար, հարց բարձրացրին թէ Սմբատեանց և Գառնակերեանցն էլ կարող են հրաժարուել Սամսոն Յարութիւնեանը ասաց. «Արձանագրութիւն կը կազմենք հրաժարուողների մասին»: Չուբարը դուրս եկաւ առաջ և խօսեց այն մտքով թէ հրաժարուել—չհրաժարուելը քուէարկուողի հաճութիւնիցն է կախուած: Կանգնեցի պատասխանեցի Չուբարին. — Շիրակունին հրաժարուեց հէնց սկզբից, նա իրաւունք ունի, իսկ միւսները, որ նոյնպէս ներկայ էին, որովհետեւ սկզբից չհրաժարուեցին քուէարկուելուց, այժմ եթէ հրաժարուին՝ կը նշանակէ փորձել խանգարել քուէարկութիւնը, ուրեմն այդ օրինաւոր չէ լինի և իրաւունք չունին հրաժարուելու: Հէնց այս է պատճառը, որ եթէ ընտրուողը ներկայ չի լինում՝ հարկաւոր է համարում նախապէս ունենալ նորա գրաւոր համաձայնութիւնը, որպէս զի յետոյ չը հրաժարուի:

Վասիլ Եղիազարեանց. Ուրեմն նախ պէտք է բացակայ ընտրուողների—Իզմիրլեանի և Դուրեանի գրաւոր համաձայնութիւնը ունենալ*):

*) Վաս. Եղ. պատգամաւոր Երեանեան թեմի Մեպոս. 21-ին Երեանում Պատուիրակների ժողովում (45 հոգի), բերելով նոյն այս օրինական պատճառարանութիւնը թէ «Բացակայ թեկնածուի գրաւոր համաձայնութիւնը պէտք է» արգելք են դառնում Ս. Ահարոնեանի և այլոց թեկնածութեան քուէարկերը զնելուն: Կուսակցողները առաջարկում են յետագեւ ընտրութիւնը մի օրով՝ մինչև ստացուի գրաւոր համաձայնութիւնը. քուէարկութեամբ մերժում է: Անբաւականները, 17 հոգի, բողոքում և հեռանում են ժողովից, բողոքում են և Մինօղին, իսկ միւսները, թէ և չնչին մեծամասնութիւն կազմելով, շարունակում և կայացրելու են ընտրութիւնը. ընտրում է պատգամաւոր այդ պարոնը՝ 17 ձայնով ընդդէմ 8-ի: Մինօղը ձանաչեց այդ ընտրութիւնը վաւերական: (Տես «Մշակ» № 213):

Այդ արդէն ժողովի և Պրօկուրօրի գործն է. ասացի և նըստեցի: Պրօկուրօրը հաստատեց իմ ասածը, թէ՛ Սմբատեանց եւ Գառնակերեանցը այլևս իրաւունք չունին հրաժարուելու:

Հինգերորդ թէ վեցերորդ պատգամաւորի (Կուտինայի) ձայնուուութիւնից առաջ կանգնեցի և ասացի. Թեկնածուների մասին չխօսուեց, ես ցանկանում եմ իմ թեկնածուների մասին սեպհական կարծիքս յայտնել՝ նախքան քառանուն ցանկի կազմուելը:

Պրօկուրօր. Օրէնքով ձայները ժողովւում է փոքրերից՝ որպէսզի մեծերի կարծիքը ճնշումն չգործէ փոքրերի վերայ (??!), ուստի դուք կարող էք կարծիք յայտնել՝ երբ կը հասնի ձեր ձայնի տալու հերթը:

Պարոնը դարձեալ օրէնքի անունով խօսեց: Ես խնայեցի ընտրութեան կանոնները և ասացի. Մինչև ձայնի տալու հերթը ինձ հասնի՝ քառանուն ցանկը կազմուած պիտի համարուի, իսկ իմ յայտնած կարծիքը էլ ինչի՞ պիտի պէտք գայ, ճաշից յետոյ մանանիխ: Ընտրութեան 16 և 17-րդ յօդուածներին նայելով՝ պատգամաւորը իրաւունք ունի և պարտականութիւն՝ թեկնածուների մասին կարծիք յայտնել: Ամենքը իրենց ընտրելիների մասին կարծիք արդէն կազմել են, բայց եթէ պատահի որ մինը ուրիշի ուղիղ կարծիքը լսելուց յետոյ փոխէ իր «կարծիքը»՝ վաս չի լինի, հէնց օրէնքի պահանջն էլ այդ է, քան «մեծերին» — եպիսկոպոսներին կամ արքեպիսկոպոսներին զրկել կաթուղիկոսական թեկնածուների մասին սեպհական կարծիք յայտնելուց:

Պրօկուրօրը ձգեց Նախագահին պատասխանել, բայց վերջինը լուռ էր: Մի շարքում էինք նստած և բաւական հեռու, 7—8 հոգի բաժանում էին իմ ու նորա մէջ, յարմարութիւն չկար սեղու կամ լսելու, ուստի գնացի նորա սեղանի մօտ, կրկնեցի իմ առաջարկութիւնը և Պրօկուրօրի պատասխանը, ցանկութիւն յայտնեցի կարգալ ի լուր 16 և 17-րդ յօդուածները՝ ցոյց տալու համար թէ Պրօկուրօրը սխալւում է: Այն կողմից մինը, կարծեմ Ս. Յարութիւնեանը, մէջ ընկաւ. «Կանոնները գիտենք, պէտք չէ կարդալ»:

Ս,մեն քայլում դառնապէս զգացում էր Նախագահի տեղի տալը ազգեցիկներին:

Եթէ կանոնները գիտէք, ասացի, այդ հօ աւելի լաւ: Սրբազան Նախագահ, ես ցանկանում եմ սեպհական կարծիքս յայտնել իմ թեկնածուների մասին: Նախագահը ամենայն անտարբերութեամբ պատասխանեց. «Ձեր քուէն տալու հերթին կը յայտնէք ձեր կարծիքը»: Նոյն անհեթեթ և օրէնքի հակառակ պատասխանը՝ ինչ որ ասել էր Պրօկուրօրը: Լուս վերադարձայ նստեցի իմ տեղում:

Ահա և յայն յօդուածները.—

Յօդ. 16. Իւրաքանչիւր ոք ի ժողովականացն ցայ ըզկարծիս իւր (միեմիե) վասն բնճուրքեան աւագագոյն բնկնածուաց ազատեան, ըստ ուղիղ հասկացողութեան իւրում, ըստ մարտը խղճի մտաց, առանց իրիք երկիւղի, և ոչ հայելով յառաջարկութիւն ինչ կողմակի կամ ի գրութիւն մասնաւոր, թէև իցէ այն ի պատուաւորագոյն անձանց յազգէն Հայոց. ամենայն ոք վարի այնպէս, զի կարասցէ տալ պատասխանի յամենայնի առաջի Տեսուն Աստուծոյ: Ուստի եւ իւրաքանչիւր ոք ի բաց մերժելով զամենայն յամաւորքիւն կարծեաց եւ անձին՝ ջանացի տեսնել ի կարծիս հանուրց զհաստատուն հիմն նումարսութեան*):

Յօդ. 17. Իւրաքանչիւր սնդամ ժողովոյն զկարծիս իւր պարթի արճայայտել համառօտ, պարզ, ոչ հեռանալով առհասարակ յիսկական առարկայէն, յանդիման առնել նախ՝ զարժանաւորութիւն բարձրաստիճան հոգեւորականի առաջարկելոյն յինքեան, ապա զապացուցութիւնս եւ վերջապէս զահնկալեալն ի նմանն շուրջ վասն եկեղեցոյ:

*) Այս միկնայնը օրէնք է կայսերական բոլոր կողմերէն հաստատութեանց համար, տես օրէնսգիրք II հատար. Ա. մասին, յօդ. 147:

Վերջապէս հասաւ իմ ձայնի տալու հերթը: Նախ՝ դիտել տալով կատարուած ապօրինութեան մասին, տուի իմ ձայնը Մատթէոս արքեպիսկոպոս Բզմիրլեանին, լսելով սորա մասին գործնական խիստ մեծ կարեւորութիւն ունեցող տեղիքս: Այլև չտուի իմ երկրորդ ընտրելի անունը, աւելորդ համարելով՝ քանի որ քառանուն ցանկը գրեթէ կազմուած էր արդէն: Միայն յաւելացրի. «Եւ Էլմիածնի մասին էի մտածում: Եթէ խօսեցած լինէի՝ կարծում եմ մի աստիճան ապահոված կրլինէի Բզմիրլեանի կաթնօղկոսացումը. իսկ իմ երկրորդ ընտրելին՝ մի քանի կողմերով առաւելութիւն ունէր Բզմիրլեանից»:

Արդէն ձայնաւորութիւնը մօտ էր վերջանալու: Բզմիրլեանին՝ բոլոր ընտրողները ձայն տուին, բացի Սուքիաս արքեպիսկոպոսը: Գորեհանը՝ ստացաւ մեծամասնութեան ձայները, իսկ Մեսրոպը և Գրիգոր արքեպիսկոպոսները՝ աւելի պակաս ձայներ, սակայն հաւասար: Սոցանով էլ փակուեց թեկնածուների քառանուն ցանկը, որպէս առաւելագոյն ձայներ ստացողներով: Օրմանեան և Յովակիմեան արքեպիսկոպոսներն ևս ստացան մի քանի ձայներ, միմի ձայն էլ ստացան Երիցեան, Սանդաճեան, Սափրիչեան և ուրիշ եպիսկոպոսներ: Բայց պէտք է չմոռանալ՝ որ ո՛չ մի ընտրող ո՛չ մի կարծիք չլայցեց—չխօսեց թեկնածուների մասին: Նիստը արձակուեց 3 1/2 ժամին:

III

Քառանուն ցանկի կազմուելուց յետոյ՝ ընտրութեան արդիւքն արդէն վճռուած էր և ապահով, քանի որ նոյն ընտրողներն էին և ուրիշ նոր ընտրիլի էլ չէր կարելի մէջ բերել: Ինչու էր նոյեմբերի 1-ին լսկ ձեականութիւն կատարած լինելու համար բուէարկել՝ քառանուն ցանկից կաթուղկոսացու երկու կանգդատները որոշելու համար: Այդ օրը, նոյնպէս ասաւոտեան 9 ժամին Տաճարի զանգակների ազդարարութեամբ պատգամաւորները զնային՝ բայց նախ սեղանատունը նախաձաշելու և ապա Վեհաճարան, որ տեղից թափօր կազմելով եկան Տաճարը, ուր ևս, ինչպէս նա-

խորդ օրը, արդէն նստած էի աթոռում: Իսկոյն, դեռ նիստը չէր բացուած, մտեցայ նախադահի սեղանին, գրեցի նորա առաջ անձնական թղթաց ելից մասեանս և ժողովին ուղղուած Յայտարարութեանս ծրարը. նա ստորագրեց մատենաւում և ստացաւ ծրարը, եւ անմիջապէս մեկնեցի: Ահա այդ Յայտարարութիւնը.—

Ամենայն Հայոց Կաթուղկոսի ընտրութեան Պատգամաւորաց համագումար ժողովին՝

Յայտարարութիւն.

Ի նկատի առնելով որ սրբազան Տեղապահը և Սինդիկ պ. Գրիգոր օրը, մին իբրև նախագահ և ատենապետ կաթուղկոսական ընտրութեան Պատգամաւորաց ժողովի, և միւսը՝ իբրև օրէնքների կատարման մասին պատասխանատու պաշտօնեայ, շեղուեցին որոշ և յայտնի կանոնի (յօդ. 12) գործադրութիւնից, որով գործով վիրուսբանք հասցրին եկեղ. Նուիրապետութեան բարձրատիճան հոյեորականաց—Մայր Աթոռոյ Միաբանութեան եօթն պատգամաւորներին, տալով սորանց քահանաներից և արեղաներից էլ յետին տեղը Հոկտ. 30-ին դէպի Տաճարը հանդիսաւոր մուտքի ժամանակ:—Ի նկատի առնելով, ամենազլխաւորը, որ երէկ, Հոկտ. 31-ին կաթուղկոսական ընտրելիաց քառանուն ցանկը կազմելուց առաջ թէպէտ կարդացուեց հայ եկեղեցոյ եպիսկոպոսաց ընդհանուր ցուցակ, սակայն առանց ընտրելիաց զանկ կազմելու՝ դիմեցին ուղղակի չորս թեկնածուների քուէարկութեան, ուր ևս ցանկութիւն յայտնեցի իմ ընտրելիներէ մասին սեպական կարծիքս յայտնել նախքան քառանուն ցանկի կազմուելը: Գարոն Գրովուրդը առարկեց իմ դէմ թէ.—«Չայնեը ժողովուած է փոքրերից՝ որպէսզի մեծերի կարծիքը ճնշուին չգործէ փոքրերի վերայ (25), ուստի դուք կարող էք կարծիք յայտնել երբ կընտանի ձայն տալու ձեր հերթը»: Իսկոյն աչքից անցնելով և ցոյց տալով ընտրութեան «Կանոնք»-ի 16 և 17-րդ յօդուածները, որոնք կան և՛ պետական ընդհանուր օրէնսդրութեան մէջ, երկրորդ անգամ դիմեցի պ. Գրովուրդին և ասացի.—

Չորս ընտրելիաց մասին իւրաքանչիւրը իւր կարծիքը արդէն կազմել է ներկայ ժողովից առաջ, բայց եթէ պատահի որ մէկը փոխէ իւր կարծիքը ուրիշի ուղիղ կարծիքը լսելուց յետոյ, վատ չի լինի, հէնց օրէնքի պահանջն էլ այդ է, բան «մեծերին» — եպիսկոպոսներին կամ արքեպիսկոպոսներին զրկել թեկնածուների մասին սեպական կարծիք յայտնելուց: Պրօկուբօրը թողից Տեղապահին պատասխանել, իսկ վերջինը՝ ամենայն անտարբերութեամբ պատասխանեց. «Ձեր քուէն տալու հերթին կը յայտնէք ձեր կարծիքը»: Ամբողջ Պատգամաւորական ժողովը լուսթեամբ համակերպուեց Նախագահի և Պրօկուբօրի՝ ըստ իս՝ ոչ — օրինական և տարօրինակ այս պատասխանին: Այսպէս, երբ հասաւ իմ ձայնի տալու հերթը, նախ դիտել տալով կատարուած անկանոնութեան մասին, իմ ձայնը տուի Մատթէոս արքեպիս. Իզմիրլեանին, լռելով սորա մասին գործնական խիստ մեծ կարևորութիւն ունեցող ասելիքս, այլև չտուի իմ երկրորդ ընտրելիի անունը, չը յօժարելով ի հարկէ ըստ Նախագահի և Պրօկուբօրի թելադրութեան՝ «Ճաշից յետոյ մանանիխ մատուցանել»...

Արձանագրելով կատարուածը, այսու ամենայնիւ չիմ բողոքում, այլ՝ Յայտարարութեամբս խնդրում եմ ընդունել իմ ձայնը յօգուտ իմ միակ ընտրելի Մատթէոս արքեպիսկոպ. Իզմիրլեանի թեկնածութեան՝ համաձայն ընտրութեան Կանոնքի 21-րդ յօդուածի ծանօթութեան: Որովհետև, թէպէտ ինչ վերաբերում է ժողովի Նախագահի և պ. Պրօկուբօրի տկար ըմբռնողութեան օրէնքներին՝ ես աւելի շոշափելի փաստեր ունիմ, տես իմ Յայտարարութիւնը Մինօզին՝ ի 14-ն Ապրիլի (և «Մշակ» №, № 78, 112 124) և ի 16-ն Սեպտեմբերի տարւոյս*), սակայն որ ընտրեալ Պատգամաւորաց համազգային ժողովը ևս իւր ամբողջութեամբ կարող էր համակերպուելով՝ իւր արժանի վեճութեան չհամապատասխանել՝ երէկուայ նիստում համազուեցի, ուստի Յայտարարութիւնս ժողովին անձամբ մատուցանելուց յետոյ մեկնելով՝ բացա-

*) Այդ Յայտարարութիւնները և յօդուածները տես վերջում:

կայում եմ այս աւուր վերջին ընտրութեան նիստից: 1-ն Նոյեմբերի 1908 թ., Ս. Էջմիածին:

Պատգամաւոր Միաբան. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի՝

Բարդ. եպիսկ. Գէորգեան (Ճուզուրեանց):

Պատգամաւորաց հէնց նոյն նիստում կարգացում է իմ այս Յայտարարութիւնը, վճռում են «կցել ընդ գործոյն»:

Այդ օրը և վերջացաւ յաջողութեամբ կաթողիկոսական ընտրութիւնը, Իզմիրլեան և Գուրեան յայտարարուեցին աւագագոյն թեկնածուներ: Մեկնեցին պատգամաւորները ուրախ տրամագրութեամբ: Ուրախ էին կերպարանում և՛ նորանք, որոնք հէնց Յրիմեանի մահից յետոյ և շարունակ ընտրում էին Սուրբանի ախոռական Իզմիրլեանին: Ուրախ էին կերպարանում և՛ նորանք, որոնք Տաճկաստանի հայ հոգևորականութեան մէջ չէին գտել և՛ ոչ մի հաս արժանաւոր կաթողիկոսացու: Բայց և՛ ուրախ էին նորանք, որոնք միայն Յուլիսի 11-ից Օսմանեան Սահմանադրութեան հրատարակումից յետոյ ընտրում էին Իզմիրլեանին: Բացի Օրմանեանի ընտրողներից մի քանիսը, որ, պէտք է ասել ի պատիւ նորանց, չէին կեղծում ուրախանում:

Իսկ մեր Ս. Էջմիածնի Միաբանութիւնը: — Սուքա էլ ուրախանալու պատճառների շատ ունին: Ո՞ւմ է ճանաչում Իզմիրլեանը կամ թէ կարող է ճանաչել լաւ կամ վատ կողմերից, նախ քան խարուելը: Կամ, ո՞ւմ է հետ հին ու նոր խճճուած հաշիւներ ունի: Օտար է, հեշտ է նորա հետ, հէջ չէ Շաթիրի հետ սագուել: Այն ինչ բնական է որ մեզանում միմեանց քաջ ճանաչում են և, բացի սև նախանձը — «ոչ ինձ, ոչ քեզ», չկան որ ուղղակի կամ կողմնակի հաշիւներ չունենան Ռուսահայոց թէ հոգևորական և՛ թէ աշխարհական ընտրող պատգամաւորները: Ահա թէ ինչու «Եւ Գուրեանն ի մարդարէս»...

IV

Պատգամաւորներ Ա. Քալանթար և Հ. Առաքելեան, լինելով նոյն ընտրութեան մասնակցաց և՛ ականատես և՛ քաջ զիտակ,

ամենամեծագույնը՝ կերպով այժմ աղաւաղում են աշխարայ փաստերը և իրողութիւնները և ստախոսում իրենց թերթում, տես «Մշակ» № 244: Դորա գրում են. «Կարդացուեց Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսի բողոքագիրը»:

— Ես տուել եմ ժողովին ոչ բողոքագիր, այլ՝ «Յայտարարութիւն... արձանագրելով կատարուածը, այսուամենայնիւ չեմ բողոքում»— շեշտուած է: Յայտարարութիւն և նկատողութիւնները՝ չեն նշանակում բողոք կամ «բողոքագիր»:

Դորա գրում են՝ իբր թէ ես բողոքել եմ «որ վարդապետներ բարձր են նստում ժողովում, քան արքեպիսկոպոսները»:

— Երբէք ոչ համարձակուել է վարդապետ բարձր նստել և պիսկոպոսացի և ոչ այդ մասին խօսք եմ արած: Մի վարդապետ, իբրեւ Աղթամարի Կաթ. Տեղապահի պատգամաւորը, նստել է այն տեղում՝ ուր նորան որպէս թէ արտոնում է ընտրութեան նախնականը կարգը (տես յօդ. 12 և 14), և որի մասին խօսք չէր կարող լինել և չի եղել: Թէպէտ այդ էլ յիշեալ կանոնների սխալ ըմբռնողութեամբն է սովորութիւն դարձել: Այս մասին քիչ յետոյ:

Դրում են, որ իմ Յայտարարութիւնը ժողովում կարդացուելուց յետոյ Ա. Քալանթարը ասել է. «Բարդուղիմէոս աբեպիսկոպոսի բողոքը (?) կարծիքներ յայտնելու մասին ուղիղ կը լինէր, եթէ ձայնաւուութիւնից առաջ ցանկացած լինէր կարծիքներ յայտնել, իսկ նա իւր յայտարարութիւնը արեց երբ արդէն ըսկուած էր ձայնաւուութիւնը»:

— Հաւանական ընտրելիներ (ընտրելիաց ցանկ) չ'անուանած չ'զրած՝ ուղղակի դիմելը ձայնաւուութեան ժողովականների և մանաւանդ դեկավարների խաչութեան մի նոր սխալագործն եղաւ ինձ համար, բացի միւս երեք անակնկալները, այնպէս որ չէի կարող աւելի՛ առաջ առաջարկել թէ՛ նախքան քառասուն ցանկի կազմելը ցանկանում եմ իմ ընտրելիների մասին կարծիք յայտնել համաձայն ընտրութեան կանոնքի 16 և 17-րդ յօդուած-

ների*): Եւ սխալ է, ոչ թէ ձայնաւուութիւնը տակաւին նոր սկսուած իմ պահանջելը՝ որ նախ խօսուել—կարծիքներ յայտնուել ընտրելիների մասին, քանի որ ոչ մի թեկնածուի մասին ոչ մի բառ չէր խօսուել, և ոչ խօսուեց, այլ, ընդհակառակն, սխալը այն էր և միանգամայն հակառակ օրէնքի և բանականութեան, որ ինչպէս նկատուել եմ, առանց կարծիքներ յայտնուելու և. գոնէ ձեռնարկութեամբ՝ հաւանական ընտրելիներ որոշելու դնելու՝ շատապով դիմեցին ձայնաւուութեան:

Նոր սկսուած ձայնաւուութեան ընդմիջումն այս դէպքում պիտի ծառայէր ժողովի սխալ գործառնութիւնը ուղղելուն: Եւ եթէ քառասուն ցանկ կազմելուց առաջ խօսուած լինէր թեկնածուների մասին և հաւանական ընտրելիներ անուանուէին, ինչպէս օրէնքն է տրամադրում և ինչպէս կատարուել են նախորդ ընտրութիւնները, բացի որ նիստը և ընտրութիւնը աւելի կանոնաւոր կը լինէր, ազգի ցանկալի ընտրելիի կողքին և յամարզանս՝ քառասուն ցանկի կազմելու չէին թոյլատրուել կարգալոյծ և անդամալոյծ Սանդարձեան և Սափրիչեան եպիսկոպոսների անունները մտցնել: Մանաւանդ որ նախագահը և Պրոկուրորը և սոցա հետ լուրթեամբ համակերպուող Պատգամաւորաց ժողովը, ընդ որն և Քալանթարները, Հոկտ. 31-ի նիստում ուրիշ, և աւելի անմիտ, առարկութեամբ զրկել են «մեծերին» իրենց թեկնածուների մասին կարծիք յայտնելուց, ինչպէս տեսաւ այժմ և՛ ընթերցողը: Կամ, չէ՞ որ ձայնաւուութիւնը դեռ ևս չսկսուած խօսել կարծիքներ յայտնել փորձող Սուքիաս արքեպիսկոպոսին ևս պ. Պրոկուրորը այնքան քաղաքավարի կերպով խանգարել և վերջապէս լռեցրել է նոյն սխալ և օրէնքի հակառակ պատճառաբանութեամբ՝ ինչով որ ինձ: Քաջ սուսազէտ մի պատգամաւոր ներկայ Դեկտ. 2-ի նամակով իմ հարցին պատասխանում է. «Հոկտ. 31-ին Տաճարում Սուքիաս

*) 78 ընտրողներից դեռ ևս 4 թէ 5 հոգի էին տուել իրենց ձայները քառասուն ցանկի համար, երբ ես ցանկութիւն յայտնեցի կարծիք յայտնել:

արքեպիսկոպոսի բանախօսելը Պրօփուրօրը առաջին անգամն ընդմիջեց մօտաւորապէս այս խօսքերով — «Օրէնքը չէ նախատեսած և թոյլատրած ժողովի նախագահի բանախօսութիւնից յետոյ՝ ժողովականների կողմից խօսել ներկայ գտնուած պատգամաւորներին: Որպէս զի նոքա ազատ լինեն իրենց գործողութեան մէջ՝ անմիջապէս պէտք է ձեռնարկեն ընտրութեան»: Իսկ երկրորդ անգամն՝ սոյն խօսքերով — «Սրբազան Սուքիասի բանախօսութիւնը այլ ղեպքերում թերևս կարևոր կը համարուէին, բայց երբ իւրաքանչիւր պատգամաւոր իւր երզումն կնքած և գործի սկզբնաւորութեան նախապատրաստուած է՝ այնուհետև պէտք չէ ազդել նոցա վերայ և թելադրել որ և է միտք, և այդ իսկ ունի ի նկատի օրինական արգելքը» (?!): Ուրեմն:

Ուրեմն և՛ ոչ ձայնաւորութիւնից առաջ, և՛ ոչ փոքրերից ըսկսած, և՛ ոչ իրենց ձայնաւորութեան հերթում՝ պատգամաւորները իրաւունք պիտի ունենան թեկնածուների մասին իրենց կարծիքը յայտնել, որպէս զի «չ՛ազդեն միւսների վերայ և չ՛թելադրեն որ և է միտք: Որպէսզի պատգամաւորները ազատ լինեն իրենց գործողութեան մէջ՝ անմիջապէս պէտք է ձեռնարկեն ընտրութեան» և այլն: Երևի թէ ինձ էլ իրաւունք տուեց որ իմ ձայնաւորութեան հերթում խօսեմ, կայծիքներ յայտնեմ, ապահով՝ որ այն ժամանակ արդէն քառանուն ցանկը գրեթէ կազմուած կը լինի:

Պարզ և սրոշ օրէնքների անըմբռնողութիւնից յետոյ, լոգիկայից էլ զուրկ լինել, այսպիսի մոլորութիւնները անխուսափելի պիտի զանան ի հարկէ:

Եթէ Քալանթարները յիրաւի այն ժամանակ գիտակցում էին որ ժողովականները իրաւունք ունին գոնէ ձայնաւորութիւնը չսկսուած՝ խօսել կարծիքներ յայտնել Կաթ. թեկնածուների մասին, ինչ՞ու ուրեմն և՛ Սուքիաս արքեպիսկոպոսի միջադէպում նոյնպէս լուծեամբ համակերպուել էին Պրօփուրօրի մտայածին «օրինական արգելքին», փոխանակ զգաստացնելու նորան թէ հակառակ է պնուժ օրէնքներին (յօդ. 16 և 17) և չափ դնելու կամայականութեանը: Չէ՞ որ յանձին Սուքիաս արքեպիսկոպոսի՝

պատգամաւորն էր զրկում կարծիք յայտնելու իրաւունքից: Ներողութիւն թող անեն. Նոյեմբերի 1-ի իմ Յայտարարութիւնից յետոյ միայն հաղիւ թէ լրջացան, բայց արդէն ուշ: Նոյեմբերի 2-ին էլ թէև տեսայ ինտելլիգէնտ պատգամաւոր, որ նոյն անըմբռնող տխմարն էր քնացել:

Դորա գրում են. «Ժողովը ճանաչեց բողոքը (?!) անհիմն»:

— Ընդհակառակը, ժողովը գտնելով իմ նկատողութիւնները աւելի քան հիմնաւոր և օրինաց պահանջ՝ վճռել է իմ Յայտարարութիւնը «կցել ընդ գործոյն»: Ի հարկէ գործնից էլ աւելի ոչինչ չէր քնուժ ժողովին անելու: Սակայն որ փոխանակ իմ Յայտարարութիւնը քուէ հաշուելու համաձայն ընտրութեան Կանոնքի 21-րդ յօդուածի ծանօթութեան, համարել են կարծիք՝ ըստ 2-րդ յօդուածի և 25-րդ յօդուածի ծանօթութեան՝ այդ էլ ժողովականների և ժողովի ղեկավարների դարձեալ կանոնների անըմբռնողութեան պիտի վերագրել*):

Ասացի՛ որ «կանոնների սխալ ըմբռնողութեամբն է սովորութիւն դարձել» (18 եր.):

Որովհետև ձեռնադրութեան սրբագործութեամբ եկեղեցականաց աստիճանաւորումները պահանջում են որ թէ եկեղեցում և՛ թէ արտաքոյ՝ հոգևորականք տեղ բռնեն ըստ աստիճանի և աւագութեան ձեռնադրութեան, այդ պատճառաւ էլ Սսի, Աղթամարի Կաթողիկոսներին և Երուսաղէմի ու Կ. Պօլսոյ Պատրիարքներին վայել է՝ որ ուղարկեն իրենց դիրքի և կոչման համապատասխան աստիճան և աւագութիւն ունեցող ներկայացուցիչներ: Բայց ի հարկէ յաճախ կը պատահի որ չեն կարող ուղարկել այդ-

*) Այս գլուխը, իբրև հերքումն, սակայն համառօտ, ուղարկեցի «Մշակին» և ուրիշ լրագիրների, բայց չհրատարակեցին: «Գործը» պօստ-արկղում պատասխանեց. «Ձեր հերքումը բարեհաճէք ուղղել հէնց «Մշակին», որ աղաւաղել է ձեր խօսքերը և սուտ տեղեկութիւններ հաղորդել» (№ 53):

պիսիները, բայց և չեն կարող պահանջել՝ որ իրենց յանձնարարած կամ ուղարկած երէկուայ վարդապետ կամ եպիսկոպոս պատգամաւորները բարձր նստեն ժողովին անգամակցող հինաւորաց արքեպիսկոպոսներից, — ահա այս պատճառով է որ, կարծում եմ, կանոնում ասուած է թէ զորա պիտի գնան Տեղապահից յետոյ, ուրեմն մեզտեղով, մինչ միւս հոգեւորականները՝ Տեղապահի ետեւ կողմերից: Բայց Տաճարում՝ պիտի նստեն, ինչպէս ժամերգութեանց ժամանակ կանգնում կամ նստում են, և պիտի ձայն տան, չիք տարակոյս, «բոս աւագութեան աստիճանի ձեռնադրութեան իւրեանց»:

Ես այսպէս եմ հասկանում ընտրութեան կանոնքի չհասկացուած չարարաստիկ 12 և 14-րդ յօդուածները: Այսպէս է թելադրում եկեղեցական կարգերի գիտակցութիւնը և նախանձախնդրութիւնը, այլ և յօդիկան: Եւ վերջապէս չէ՞ որ այսպէս են նստում կամ ձայն տալիս «Երեւանի Թեմակալի (Կաթողիկոսի) Փոխանորդ» կոչուող վարդապետ կամ եպիսկոպոս պատգամաւորները. . .

V

«Լռեցի Իզմիրլիանի մասին գործնական խիստ մեծ կարևորութիւն ունեցող աստիճան» (եր. 14, 16): Կարևորութիւնից դարձեալ զուրկ չի լինի՝ որ այժմ ասեմ, բայց ի հարկէ տարբեր խմբադրութեամբ: Իզմիրլիանին չեմ ձանաչում, և չ'պիտի գոգեմ: Ասում են որ «մարութ մարդ է». հաւատացել եմ ասողներին և իմ ձայնը տուել ընտրել մահուր: Այլ իմ ասելիքը պիտի լինի հերքել, եթէ յաջողիմ, երկու մեղադրանք:

ա) Շատ խօսուեց ու գրուեց Իզմիրլիանի մասին, թէ՛ նա յեղափոխական է, թէ՛ հայկական աղետները հետեանք էին Պատրիարքի (նորա) ըմբոստ խօսքի և գնացքի, թէ՛ Սուլթան Համիզը նորան ձգեց պատրիարքութիւնից և արտուեց Երուսաղէմ՝ իբրև հայկական խառնակութիւնների պարագլուխ: Թրիմնանի հէնց մահից յետոյ այսպէս էին ոուս թերթերում, ի հարկէ հայ գրող-

ներ, հանդէս բերում ծանօթացնում Հայերի ցանկալի կաթողիկոսացու Իզմիրլիանին, ոչ պակաս և՛ հայ թերթերում:

Ռուսահայոց լաւ ծանօթ, հին գործիչ, գրագետ, Մարկոս Աղաբէգեանը 1907 թ. Նոյեմբ. 20-ին գրում է ինձ նամակ, խընդրում է ուղարկել իրեն մի օրինակ «Ճշմարտութիւնը չի մեռնում» իմ գրքից: Պատմում է որ Օրմանեան Պատրիարքը Թրիմեանի մահուան լուրը ստանալով, «մի արտաքոյ կարգի հանդիսաւորութեամբ հոգեհանգիստ» է կատարել: Սուսում է կաթողիկոսութիւնից դարձած հոգեւորականների և առանձնապէս Օրմանեանի մասին՝ շատ աննպաստ կերպով: Շարունակում է. «Այսօր մեր մէջ միայն մի եպիսկոպոս կայ որ թէ ազգը և թէ եկեղեցին լաւ է ճանաչում և ըստ այնց, այսինքն՝ ազգային գզացումով ու եկեղեցու հոգեով վարք ու բարք ու բնոյթ ունի: Այդ եպիսկոպոսն է նախկին Պատրիարք Կ. Պօլսոյ Տէր Մատթէոս Իզմիրցեան, որ հարազատ հայ քրիստոնեայ լինելուն, մեր Սուլթանն արտարած է Երուսաղէմ, սաս տարուց հետէ: Երանի կը լինէր Հայոց ազգը՝ թէ որ նա Կաթողիկոս ընտրուէր: Եկեղեցու սահմանադրութեան տեղեակ, միահեծան իշխանութեան հոգի չունի, շահասիրութիւն՝ բնաւ. իր պատն Իզմիրցի է եղել, հետեւաբար Արարատեան երկրէն գաղթած. համայն քուէով Պատրիարք ընտրուեց և իր պատրիարքութիւնը լաւ վարեց ու միայն Սասունցոց կոտորածին սուտ վկայութիւն չանելուն համար Սուլթանի պահանջումով, դեսպաններուն չգրելուն համար՝ թէ Սուլթանի գինւորները չկային այդ կոտորածին մէջ, Սուլթանը գահազուրկ արեց նորան ու Պօլսից դուրս արեց: Այն, Սուրբապն Տէր, Իզմիրցեան Մատթէոս եպիսկոպոսը համարձակուեց մերժել Սուլթանին հազարէն աւելի ոսկիները ու սուտ վկայութիւն չարեց իր ազգին դէմ: Ինչպէս որ Ներսէս Պատրիարքն Վարժապետեան հազար հինգ հարիւր ոսկի և մի մեծ տուն ընդունեց Միջագիւղում, Հայոց ինդիլը խափանելու համար ըստ կամաց Սուլթանին, թէ և խնդիրը չը խափանուեց: Բացի այդ...»:

Ես ուղարկեցի թէ նորա խնդրած գիրքը և՛ թէ այդ ժամա-

նակ նոր լոյս տեսած «Խորենացիին Ե. դարի առաջին քառորդից մասեմագիր» գրքոյկը: Մի և նոյն ժամանակ (6 Մարտի 1908 թ.) գրեցի նորան նամակ, 'ի միջի այլոց՝ ասացի. «Ձեր ընտրելին ընդհանրութեան ընտրելին է, սակայն ամսոսս սր նորա մասին չար մարդիկ հայ և ուս. թերթերում ամբաստանում են իրրեւ յեղափոխական և կասկածելի դարձնում յաչս երկուց տէրութեանց»:

Մարտի 30-ի նամակով գովելով և շնորհակալ լինելով գլխաւոր բերի համար, գրում է. «Իզմիրլեան Մատթէոս եպիսկոպոսն ամենին յեղափոխական չէ, հապա մեր ազգին ազգային ու եկեղեցական իրաւանց և արտօնութեանց պաշտպան, որոնք ամենքն էլ Սուլտան Համիտ դահն բազմեց թէ չէ խլեց, վերցուց, ջնջեց և հրամայեց բռնավարի, որ ոչ զանգատին, ոչ խնդրին վերահաստատութիւն, պատճառ որ ինչու համար Հայք պատգամաւոր զըրկեցին Անգլիա և Պերլինու վեհաժողով»:

Գորանից յետոյ Մայիսի 1-ին նա գրում ուղարկում է ինձ մի ընդարձակ (10 էրես) յօդուած՝ մեր «Արարատի» Յունվարի տետրակում (եր. 46—52) տպուած «Տաճկահայք» վերնազրով յօդուածին ի պատասխան: Այդ յօդուածում և՛ պատմում է որ նոյն սոււտ վկայութիւնը նախ պահանջել էին Ալըղեանից մի պաշտօնիայի (Մամիկոնեան) միջոցաւ և մերժուել. երկրորդ անգամ «աւելի մեծ պաշտօնատարի միջոցաւ (Սաղէղեան Յակոբ փաշայի համար կըսուէր) պահանջեր է այդ սոււտ վկայութիւն գրով տալ ի գին դրամական պարպի. խեղճ Պատրիարք կամքերնին ակամայ կատարեր է: Բայց ինքն ալ կոտորած և այրած հայերու որդոց և թոռանց վրէժխնդրութեան ենթակայ եղաւ, կրակ էրին վրան սպանելու նպատակով: Եւթէն Ալըղեան եպիսկոպոսի յաջորդեց Իզմիրլեան եպիսկոպոսը: Ատորմէ ալ սուտ վկայութիւն պահանջեցին թուրք պաշտօնատարով, Միւսիւր պէյի, որ այսօր Միւսիւր փաշա է և զեսպան Փարիզու, մեծ պարգև միւլեալաք խոստանալով: Երբ ան մերժեց, սաստիկ կատղեցաւ Սուլտան Համիտը...»: Ուրեմն:

Ուրեմն Իզմիրլեանի գահընկէցութեան և Երուսաղէմ արքայ-

ման պատճառ յանցանքն այն է եղել՝ որ Ալըղեանի նման դաւաճան չի դարձել իւր տառապեալ ազգի դէմ, այն, որ միայն դաւաճան չի դարձել: Յաւելացնենք՝ որ և՛ բողոքել է կոտորածների դէմ: Իսկ կոտորածները՝ սկսուել է Իզմիրլեանի պատրիարքութիւնից հօ առաջ, Սուլթան Համիդի հանելի Պատրիարքի օրով:

Սուլթան Համիդը ինչպէս չկատարէր, որ Վարժապետեանը՝ ընդունել էր նորա կաշառքը, Ալըղեանը՝ յանձն էր առել իւր ազգին դաւաճանել, Սրիմեանը՝ զեռ աւելի առաջ, 1883 թուին դաւաճանել էր, ի հարկէ ոչ ճրի, հէնց իւր հայրենի Վասպուրական նահանգի ամբողջ հայ ազգաբնակչութեան դէմ և իջնաս Հայկական Դատի. տես «Մասիս» № 3525*): Իսկ Իզմիրլեան՝ համարձակուում է մերժել միւլեալաքը և արիւնկազակ Սուլթանի հրամանը՝ դաւաճանել իւր ազգին: Հարկ չկայ ասելու, որ հակառակ դէպքում՝ Հայերը իհարկէ Իզմիրլեանին վերին Երուսաղէմը կյուզարկէին, եթէ ոչ ներքին դժոխքը:

ձգմարտութիւնը անա այստեղ պիտի լինի, կարծում եմ, և ոչ թէ Շիրվանզադէի և միւսների՝ յետին թւով և ազատութեան օրերում Իզմիրլեանին պանծացնելու համար «խնկարկու» գրուածքներում. որոց վերայ հիմնուել է Ս. Չէրքէղեանը՝ «Հովիւ» № 40 շաբաթաթերթում մի այնքան ծանր պատապարտութիւն կար-

*) Բայց որ Գր. Արծրունին խաբեց «Մշակի» ընթերցողներին, թէ՛ «Սրիմեանը օտար լեզու չիմանալով՝ Վանայ կուսակալը հեռագրի բովանդակութեան մասին խաբել է նորան և ստորագրել տուել»: Այն խաբեց Արծրունին, որովհետև «Մշակի» խմբագրութիւնը ստանում էր «Մասիս», որտեղ Սրիմեանը իւր բացառութեան մէջ Պատրիարք Վարժապետեանին՝ խոստովանում է իւր դաւաճանութիւնը: «Մասիս»-ները աչքից անցրիլ եմ միայն 1903 թուին: Այդ թուին ինձ Տիֆլիսում տուել են կարգալու և՛ «Սրիմեան եւ գոծմ իւր. հատոր առաջին. Կոստանդնուպօլիս, 1874» գրքոյկը... Սրիմեանի վերաբերմամբ Ռուսահայերիս խաբողն ու մոլորեցնողը՝ «Մշակը» և «Մշակի» արբանեակներն էին:

դալու համար: Չէրբէզեանի կազմած մեղադրական ակտի զխաւոր սիւներն են՝ համեմատութեան բերուած Վարժապետեանի մեղրածորան շնորհաշուք խօսքերը՝ մի կողմից, իսկ միւս կողմից՝ Իզմիրլեանի սառն ու պահանջկոտ խօսքերը, Սուլթանի և նորա կառավարութեան հանդէպ: Սակայն զխաւոր ծանրութեան ւանող այդ սիւների հիմքերը խախուս են դրուած, որովհետև Չէրբէզեանը աչքաթող է արել երկու Պատրիարքների ժամանակներն ու անցած դարձածներն էլ համեմատութեան գնել... Պարոն Չէրբէզեանը այն խրատին է ուզում որ մարդիկ հետեին, թէ՛ «Այն ձեռքը (կտրելու արժան), զոր չես կարող կտրել, պաշխր ու դիր ճակատիդ»: Բայց այդ արդէն շատ հին ծայրահեղ սարկամաութիւնն էր. վաղուց է որ մարդիկ դատում են— «Այն ձեռքը, զոր չես կարող կտրել, գոնե մի՛ ել լիզի»: Արիւնդուայ, սգաւոր և շարունակ հալածուող ու դառնացած Հայերի որեէ խմբման ժամանակ օրինակ՝ թաղում, մկրտութիւն, հարսանիք, ւծնակատարութիւն, դպրոցական հանգէս, աղօթում էին արեան ծարաւ Սուլթանի արևշատութեան համար, որ պատճառաւ էլ չարիպանց վիրաւորուած են եղել Պօլսոյ Հայերը: Մարդկանց զգացմունքների հետ խազնլ, արհամարհել այդ աստիճան անփոյթութեամբ, և այդպէս անողների անուանել «խելքի մարդ»...:

բ) Իզմիրլեանի համար Մկրտիչ Խրիմեան կաթողիկոսը 1894 թ. ամառն Բիւրակահանում ինձ ասել էր. «Իզմիրլեանն ալ պնդէ կը յամառի»: Իսկ ես Նորան պատասխանել էի— «Եթէ գիտեցած համոզուած բանի վերայ կը պնդէ՝ այդ հաստատամտութիւն է՝ առաւելութիւն մարդու և առաքինութիւն, բայց եթէ չհամոզուած կամ իւր սխալը իմանալուց յետոյ ևս կը պնդէ՝ այդ դէպքում միայն յամառութիւն է և արատ մարդուն»*):

*) Ես ասել ճանաչում էի վերջին տեսակի երկու մարդ, Գէորգ Դ. կաթողիկոսի ժամանակ էջմիածին եկած և մեզ միաբանակցած, Երուսաղէմի միաբաններ Բառնարաս և Կիւրեղ վարդապետները: Լաւ մարդիկ, սակայն հէնց այդպիսի յամառներ, մանաւանդ վերջինը:

Նոյն տարին Դեկտ. վերջին օրերում կաթողիկոսը մեկնեց էջմիածնից՝ Պետերբուրգ գնալու մտադրուած. Նորա հետ էի և ես: Իզմիրլեանը նոր ընտրուել և հաստատուեց Պատրիարգ Կ. Պօլսոյ: Վախճանեց Սաի Մկրտիչ կաթողիկոսը: Տակաւին Տփլիսումն էինք. այդ ժամանակ ես առաջի, որոնք ուղ են՝ կը վկային. — Իզմիրլեանի համար սկզբունքային ամենազօրուար հարց առաջ եկաւ. ես, որ Գէորգ Դ. կաթողիկոսի ժամանակ և հետեւողութեամբ Սաի կաթողիկոսութիւնը ազգին փաստակար, ճեստեալ և հակաթոռ համարելով՝ այնքան ազմկում էր, այժմ իբրև Պատրիարգ ինչ դիրք պիտի բռնէ: Սպասենք և տեսնենք»:

Իզմիրլեանը, առանց յամառուելու կամ տատանուելու իսկ, յայտնի է, ոչ մի բոպէ չվարանեց խոստովանել և ճանաչել Սաի կաթողիկոսութեան մեծ կարեորութիւնը, և նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը հերթական գործ դարձրեց՝ առանձին իմն հոգացողութեամբ: Անշուշտ փոխուած պիտի լինէր նորա առաջուայ աշխարհահայեացքը:

Ուրեմն, Իզմիրլեանը կամակոր «յամառ» չէ՝ ինչպէս փալաս կամքի և յեղեղեղեկ խելքի տէր Խրիմեաններն էին համբաւում, կամ ինչպէս Մ. ա. ք. Մէլեանցը նորան «գովելով, սակայն զբայցն ի վերայ յաւելլով»՝ զգուշացնում էր Տփլիսում ինչ որ «կաթողիկոսական Յանձնաժողովի» Մայիսի 27-ի նիստում, և ապա գրում. «Ս. Իզմիրլեան օրեմփի ու կանոնի մարդն է, անհանելի շափ անցեղ եւ անվրեպ պահող... Հայրապէս ընտրուելով մի գուցէ իր երկաթեայ կամքը գործ դնէ մեր եկեղեցու՝ մեր ծրագրած ու ըզնացած աթաբախականացման դեմ: Հիւանդ եր, եւ զանգատում եր իւր հիւանդութիւնից» (Մշակ № 119):

Մ. ա. ք. Մէլեանցը,—որ, օգտուելով «Խրիմեանի «օրէնքի ու կանոնի մարդը» շլիկելուց՝ գլուխ էր բերել Գէորգ և Մակար կաթողիկոսների մերժած Թայիրեանցի 30 հազարանոց ամուսնալուծութիւնը՝ միայն, կարծեմ, 15 հազարով,—իրաւունք ունի Իզմիրլեանից զգուշանալու և զգուշացնելու: Իրաւունք ունի, մարդիկ միշտ էլ փնտրել են հաճոյացողը—«եղէզն շարժուն ի հողմոյ»,

իսկ օրէնքը յիշեցնողի՝ գլուխն են կտրել (տես Աւ. Մատ. ԺԱ.):
 Ի հարկէ ոչ ոք չի կարող պատճառ համարել «սուտ փօլի-
 տիքի մարդ» Խրիմեանին*), որ այսօրուայ հայ գրողն ու խմբա-
 զիրը, իրաւաբանն ու բժիշկը, աստուածաբանն ու մագիստրոսը,
 ուսուցիչը, տեսուչը և ինտելիգէնտ հոգաբարձուն (օր. Ներս. Կպ.**)
 նորագոյն ժամանակի քահանան ու վարդապետը, և որոնք առհա-
 սարակ պիտի հայ ազգի ազը լինէին, չունելով երկիրն Աստու-
 ծոյ, և զուրկ բարոյական համոզմունքներէրից՝ կազմում են խարի
 համար միայն մատնող ու միմեանց փոր թափող մի խօսուն
 երամակ: Մի նայէք դորանց կեղծ ու պատիր ծախսը խօսքերին,
 հետները գործ ունեցէք՝ և իսկոյն կը համոզուէք: Բացասութիւններ
 կը լինեն ի հարկէ: Բայց որ հայ հաստատութեանց գլուխ կանգ-
 նույ, «օրէնքի ու կանոնի մարդ» Հայրապետի անձնական մարտը
 օրինակն ու շունչը կախատահանէ գոնէ որոշ շրջաններ—ես դորան
 հաւատում եմ:

VI

Պատգամաւորաց Ժողովին մատուցած նոյեմբ. 1-ին, յայտա-
 րարութեանս մէջ յիշուած Յայտարարութիւններէս և յօլուածնե-
 րի պատճէնները բերում եմ այստեղ, ոչ լոկ իբրև ապացոյցներ
 առհասարակ մերոնց «տկար ըմբռնողութեան օրէնքների», այլ՝
 անկորուստ պահպանութեան համար, որպէս ջատագովական կա-
 րևոր փաստաթղթեր կաթողիկոսական վտանգուած իրաւունք-
 ների:

*) «Իմաստութի և մարգկոյնի» գրքոյկ, Վենետիկում տպուած:
 Կարգացէք դորա վերջին գլուխը, տեսէք լուսատիպից էլ աւելի
 ճիշտ պատկերը Խրիմեաններին:

**) Տես Հոգաբարձութեան իմ տուած խնդրագիրը տարւոյս
 Յուլիս 17-ի և Հոկտ. 7-ի:

Ի Լուսաւորչական Հայոց Սինօզն Ս. Էջմիածնի՝

Յայտարարութիւն.

Հանգուցեալ Մկրտիչ Խրիմեան Կաթողիկոսը, Իւր և մանա-
 ւանդ անկուշտ մերձաւորների թուլութեամբ յաճախելով ամուս-
 նութիւնների լուծանելը՝ առիթներ տուեց ծանր բողոքների, ու-
 ըրոյ հետեւեց Բարձրագոյն կարգադրութիւն, որով ամուսնալուծու-
 թեան գործերի վճռահատութիւնը անցաւ Ս. Էջմիածնի Սինօզին:
 Կաթողիկոսը բողոքելով այդ հոգևոր խնդիրների Իւր՝ օրէնքով
 սահմանեալ՝ իրաւունքի խախտելու մասին, քանիցս անգամ զի-
 մեց Ներքին Գործոց Նախարարին, այլ և Նորին Մեծութեան
 Թագաւոր Կայսեր: Վերջ ի վերջոյ, գործը յանձնուեց Սենատին,
 Որը բացատրեց, ի միջի այլոց, թէ՛ «ամուսնալուծական գործերը,
 աւելի արգարութեամբ վախճան ստանալու համար՝ թողնել էջմի-
 ածնի Հայոց Սինօզին, որպէս կողիզիալ հաստատութեան. Որի
 նախագահը Ինքը Կաթողիկոսը լինելով՝ Նորա համաձայնութեամբ
 էլ կը վճռուին այդպիսի գործերը»:

Արդ, ինչպէս «Արարատի» (Յունվար, Փետրվար և Մարտ)
 պաշտօնական բաժիններում կարգում և տեսնում ենք, Կաթողի-
 կոսի վախճանելուց յետոյ ևս ս. Սինօզը շարունակում է ցայսօր
 ամուսնութիւններ լուծանել. որով, ինչպէս կարծում եմ՝ անտես
 են առնում ոչ միայն օրէնքը (տես Պօլօփէնիա յօդ. Ժ. ԻՆ. ԼԳ.
 ԼԷ. Խ. ԽԱ. ԽԲ.), այլ և նոյն իսկ Սենատի յիշեալ բացատրու-
 թիւնը:

Ես կարծում եմ, որ պէտք էր դադարեցնել Սինօզում այդօ-
 րինակ, ըստ իս՝ ոչ օրինական վճռահատութիւնները, մինչև Կա-
 թողիկոսի հաստատութիւնը (տես յօդ. ԽԲ.):

Ճշմարիտ է, վերջին կարգադրութեամբ և Սենատի բացա-
 տրութեամբ՝ կարճուած է Կաթողիկոսի եզակի վճռահատական ի-
 րաւունքը ամուսնալուծական գործերում, սակայն վերապահուած
 է Նորան, և միայն Նորան, այդօրինակ վճիռներին գոնէ նախա-
 եահելը:

Ես այսպէս հասկանալով օրէնքը և Սենատի բացատրութիւնը, ամսոյս 6-ին ուղարկեցի վերադրեալը լրագրութեան, օրինակ՝ «Մշակին», «Վառակին», որպէս զի նախ մամուլի մէջ պարզուէր խնդիրը. սակայն լոյս չտեսաւ ցայսօր, դուրս էլ տեսնի, քանի որ նորա անպատասխանատու են և միանգամայն թունդ կողմնակիցներ ապահարգանի: Թէպէտ հարցը այստեղ միայն օրէնքի նշանակութեան մասին է:

Վասնորոյ այժմ ընծայելով նոյնը ի բարեհայեցողութիւն Սինոդի և պատճէնը՝ պ. Պրօկուրօրին Սինոդի, կը յուսամ փոքրիկ ծառայութիւն մատուցած լինել այսու: 14-ն Ապրիլի 1908 թ. ի ս. էջմիածին*):

Միարան ս. էջմիածնի

Բարդ. եպիսկոպոս Գէորգեան

ՆԱՄԱԿ ԽՐԵՍՏՈՒԹԵԱՆ

էջմիածին, 17 Մայիսի

Բարդ. եպ. Գէորգեանը, «Մշակի» № 87-ում խօսելով այն մասին, թէ Կաթողիկոսի վախճանվելուց յետոյ ևս մեր Սինոդը (էջմիածնի) շարունակում է, ցայսօր ամուսնութիւններ լուծել, կարծում է՝ անտես է առնվում ոչ միայն օրէնքը (պօլսթենիայի յօդ-

*) «Մշակը» յետոյ Ապրիլի 24-ի համարում (87) հրատարակեց: Որին մի ամիս յետոյ պատասխանեց Սինոդի անդամ Յուսիկ վարդապետը, և որը նոյնպէս յառաջ պիտի բերեմ ճշդութեամբ, իբրև ընդհանուր անըմբռնողութեան լիակատար աստիճանացոյցը: Իսկ Սինոդի Պրօկուրօր պ. Փ. Մէլիք-Օհանջանեանցը Յունիսի 6-ին հանդիպեց ինձ թէպէտ այլ գործով, բայց և խօսք բացուեց այս գործի մասին. նա ասաց. «Սինոդը Պօլսթէնիով իրաւունք ունի առանց Կաթողիկոսի նախագահութեան էլ ամուսնութիւններ լուծանել»: Հապա Սինոդից այդպէս պատասխանէր ինձ. ասացի...

ուածները), այլ և նոյն իսկ Սինոդի (Կառավարիչ սենատի) հետեւեալ բացատրութիւնը՝ «ամուսնալուծական գործերը, աւելի արդարութեամբ վախճան ստանալու համար՝ թողնել էջմիածնի Սինոդին, որպէս կօլլեզիալ հաստատութեան, որի նախագահը, ինքը կաթողիկոսը լինելով, նրա համաձայնութեամբ (ընդգծումը մերն է) էլ կը վճովեն այդպիսի գործերը»:

Բարդ. եպ. հիմնվելով Սենատի այս բացատրութեան վրայ, իրաւունք ունի կարծելու, որ «պէտք է զազարեցնել Սինոդում այդօրինակ, ոչ—օրինական վճռահատութիւնները, մինչև կաթողիկոսի հաստատութիւնը», որովհետև չվերապահած է նրան և միայն նրան այդպիսի վճիռներին գննէ նախագահելու:

Մեկ յայտնի չէ, թէ Բարդ. եպ. ճրտելից է վերցրել սենատի վերոյիշեալ բացատրութիւնը, որը միանգամայն չէ համապատասխանում այն բացատրութեան, որ մենք ձեռքի տակ ունենք և որը իսկականն է՝ ուստի զրված: Եւ սենատի այս բացատրութիւնից զատ՝ ուրիշ բացատրութիւն էլ չը կայ ամուսնալուծական խնդիրների առիթով:

Որպէս զի ընթերցողի համար միանգամայն պարզ լինի Բարդ. եպ. կարծիքի սխալ լինելը, մենք նոյնութեամբ առաջ կը բերենք Կառավարիչ սենատի բացատրութիւնից այն կտորները, որոնք պարզում են Կաթողիկոսի իրաւունքի սահմանը ամուսնալուծական խնդիրներում:

Սենատը 1899 թուի մարտի 26-ին գրում է էջմիածնի հայոց սինոդին. «...На основаніи изложенныхъ соображеній Правительствующій Сенатъ находитъ, что дѣла брачныя и бракоразводныя, производяшіяся на основаніи ст. 1142 Уст. ин. испов. въ Эчмиадзинскомъ Синодѣ, должны бытъ отнесены къ дѣламъ суднымъ и, какъ таковыя, подлежать разсмотрѣнію и рѣшенію названнымъ Синодомъ не иначе, какъ на правахъ коллегіи, согласно ст. 1146 тѣхъ же Уставовъ; разрѣшеніе же сихъ дѣлъ окончательное по единоличнымъ резолюціямъ Верховнаго Патріарха—Католикоса представлялось-бы несоотвѣтственнымъ закону...» Правительствующій Сенатъ опредѣляетъ: разъ-

яснить Эчмиадзинскому Армяно-Григорианскому Синоду указомъ что дѣла брачныя и бракоразводныя должны быть разсматриваемы и рѣшаемы симъ Синодомъ на правахъ коллегіи, въ которой Верховный Патріархъ Эчмиадзинскій участвуетъ въ качествѣ председателя, при чемъ голосъ его имѣеть перевѣсъ только въ случаѣ равенства голосовъ. О чемъ для руководства Эчмиадзинскому Армяно-Григорианскому Синоду послать указъ».

Սենատի այս բացատրութեան մէջ կաթողիկոսի «համաձայնութեան» մասին հետևոր ահնարկ անգամ չը կայ: Նա, կաթողիկոսը, ինչպէս միև գործերի, բացի զուս կրօնական, այնպէս էլ ամուսնալուծական խնդիրների զեկուցման ժամանակ մասնակցելու է սինօզի նիստերին, իբրև նախագահ, և ձայների հաւասարութեան զէպքում նրա ձայնը ունենում է գերակշիւ կամ վճռող նշանակութիւն:

Բարդ. եպ. պնդում է, որ զսնէլ ամուսնալուծական խնդիրների մասին որոշումն տալիս պիտի կաթողիկոսը նախագահէ. «...վերապահուած է նրան, և միայն նրան, այդպիսի վճիռներին գոնէ նախագահելը...»:

Թէ սրտեղից է հետեւեցնում Բարդ. եպ. իր այս եզրակացութիւնը, զժուարանում ենք իմանալ: Մենք միայն գիտենք, որ կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ, երբ նա յաճախ բացակայում էր Մայր Աթոռից, սինօզը վճռում էր նաև ամուսնալուծական խնդիրներ, անշուշտ կառավարիչ սենատի որոշման համաձայն, որ տուել է էջմիածնի սինօզի ի գործադրութիւն: Շատ բնական է, որ կաթողիկոսը բողոքէր սենատի՝ իր ամուսնալուծական բացարձակ և եզակի իրաւունքները կրճատող որոշման զէմ: Եւ կաթողիկոսը բողոքեց Թագաւոր Կայսրին, որի մասին նա յայտնում է սինօզին 1899 թ. Հօկտ. 18-ին, № 1188 կօնդակով:

Կառավարիչ սենատը, երկրորդ անգամ լսելով յարուցված խնդիրը, որոշում է. «Всеподданиѣйшую жалобу Верховнаго Патріарха—Католикоса Мкртича оставить безъ послѣдствій, о чемъ для сообщенія Верховному Патріарху Мкртичу, Министру Впу-

тренныхъ Дѣлъ и для руководства Эчмиадзинскому Синоду послать указы. Іюня 20 дня 1903 года»: *Կառավարիչ սենատի այս երկրորդ ուկազին հետևում է երրորդ ուկազը էջմիածնի սինօզի անունով, 1904 թ. Մայիսի 7-ին:* «Такъ какъ исполнительнаго рапорта на означенный указъ въ Правительствующій Сенатъ до настоящаго времени еще не поступало, приказали: потвердить Эчмиадзинскому Армяно-Григорианскому Синоду о немедленномъ исполненіи указа Правительствующаго Сената отъ 20 го Іюня 1903 года».

Այս բոլորից յետոյ էջմիածնի Սինօզը 1904 թ. Մայիսի 19-ին՝ լսելով կառավարիչ սենատի ուկազները՝ օրագրութիւն է կազմում, որի մէջ ասված է. «Հրամայեցին: Որովհետև հրաման սենատի ի 20 Յունիսի 1903 ամի թ. 2319 բոլորովին համաժիտ է հրամանի ի 26 Մարտի 1899 ամի թ. 338, որ արդէն ընկալեալ է ի հրահանգութիւն եւ ի կատարումն օրադրու յ31 Մայիսի 1899 ամի, ուստի զեկուցանել կառավարիչ սենատի, թէ՛ հրամանը (УКАЗЫ) նորին ընկալեալ են ի հրահանգութիւն»:

էջմիածնի Սինօզը այս որոշումը յայտնում է կառավարիչ սենատին 1904 թ. Մայիսի 26-ին № 462 յայտարարութեամբ, գրելով, «что указы Сената о порядкѣ производства брачныхъ и бракоразводныхъ дѣлъ, Синодомъ приняты къ руководству»:

Միթէ այս բոլորը գիտենալուց յետոյ, դարձեալ կը լինեն կարծողներ, թէ պէտք էր դադարեցնել սինօզում ոչ—օրինական վճահատութիւնները (ամուսնալուծական խնդիրների վերաբերմամբ), մինչև կաթողիկոսի հաստատութիւնը, ինչպէս Բարդ. եպ. Գէորգեանը («Մշակ» 112)*:

Յուսիկ վարդապետ

*) Այս, հայր Յուսիկներ, ամբողջ հայութեան մէջ միայն Բարդ. եպ. էր է այդպէս հասկանում Սենատի բացատրութիւնը: Դարձեալ միայն նա էր այնպէս տարբերակ կերպով հասկացել Գլօթէնիայի ճժէ-ըր յօդուածը: Միայն նա էր՝ որ փրկեց Հայոց Կաթո-

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Էջմիածին, 27 Մայիսի:

Էջմիածնի Սինոզում, առանց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, ամուսնալուծութեան գործերի վախճանական վճռահատութիւնների մասին իմ կարծիքը, գրուած անցեալ Ապրիլի 6-ին, լոյս տեսաւ հազիւ 24-ին («Մշակ» № 87), այն էլ վրիպակներով և աղաւաղած: Տեսնելով որ «Վտակը» և «Մշակը» յետաձգում են տպագրութիւնը կամ գուցէ չտպագրեն, իսկ մեր Սինոզը պիտի շարունակէ լուծանել ամուսնութիւններ, նոյն Ապրիլի 14—15-ին միևնոյն կարծիքս անգլական պատով ուղարկեցի Սինոզին և պատճէնը՝ պ. Պրօկուրօրին Սինոզի: Թէ դորանից յետոյ Սինոզը և Պրօկուրօրը ինչ որոշումն կայացրին՝ ես չգիտեմ, սակայն վերջին հասած «Մշակի» 112-րդ համարում լոյս տեսաւ Սինոզի անդամ Յուսիկ վարդապետի նամակը, որից նոր լսում և իմանում եմ, որ Կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակն էլ իրենք—սինօզականները, առանց Նորա դիտութեան և մասնակցութեան՝ լուծել են ամուսնութիւններ: Յուս. վար. բերելով և՛ ուսերէն քաղուածներ Սենատի և Սինոզի բացատրութիւններից և՛ գրութիւններից, իւր զարմանքն է յայտնում, թէ ես ճրտեղից կարող եմ հանել այնպիսի եզրակացութիւն՝ որ «վերապահուած լինի Կաթողիկոսին, և միայն Նորան, այդպիսի գործերի վճռահատութեան գոնէ նախագահելը», քանի որ այդ մասին, նորա ասելով՝ «ամենահեռուոր ակնարկ անգամ չը կայ սենատի բացատրութեան մէջ»:

Առ այժմ իմ ասելիքը ընթերցողին: Առաջին, չեմ գործադրում, սակայն ցաւալի է՝ որ Կաթողիկոսի օրօքն էլ Սինոզը առանց Նորան լուծել է ամուսնութիւններ: Գիտենք որ Հանգուցեալը և՛ չէր ճանաչում իւր իրաւունքները և՛ երբեմն էլ ի չարք գործ զնում: Երկրորդ, իմ կարծիքը արդէն Սինոզ մասնաւոր յիշիւորին հոգեւոր վարչական գործերում չէզոքացուելուց, տես «Ճեմարութիւնը չի մեղսում» Եր. 8 և 163: Էլի կուզէք...

այո՛՛ հարկաւոր է տպուել Սինոզին: Եւ արժան է Սինոզին դիմել իրաւաբանների խորհրդի, իսկ առ այժմ դադարեցնել այդպիսի՛ ըստ իս ոչ—օրինական՝ վճռահատութիւնները: Յոյս ունիմ որ Սինոզի սխալը կ'ուղղուի: Երբորդ, որովհետեւ Յուս. վարդ. ձեռքի տակ ունենալով հանգերձ վաղուց Սինոզ մտած իմ Յայտարարութիւնը՝ հիմնուել է «Մշակում» աղաւաղուած նամակիս վրայ, ուր, փոխանակ պարզ գրուած Սենատ քառի, երեք անգամ և առանց բացատրութեան՝ տպագրել են «Սինոզ»,—գոր բարեհաճում է Յուս. վար. սրբազրել փակագծում,— այդ պատճառաւ էլ նա, իբրև ոչ—շիտակ ընդդիմախօս, այլ և անպատշաճ լիզու բանեցնող, ընդմիջտ չի արժանանայ իմ կողմից ուրիշ պատասխանի «Մշակ» № 124):

Բարդ. Կպիսկ. Գէորգեան.

Ի Լուսաւորչական Հայոց Սինոզն ս. Էջմիածնի՝

Յայտարարութիւն.

Ի ամին ի ստորև յառաջ բերեալն պատճէն յօղուածոյն իմոյ առաքեցելոյն ի հրատարակութիւն ի «Մշակ» լրագրի, ի մասին ամուսնական և ամուսնալուծական գործոց վճռահատութեան ի Սինոզիդ առանց նախագահութեան Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, մատուցանեմ ի Դոյն՝ որպէս յաւելուած Յայտարարութեան իմոյ ի 14-ն Ապրիլի տարւոյս, որ յազազս նոյն խնդրոյ, Դ. 16-ն Սեպտ. 1908 թ. ի ս. Էջմիածին:

Բարդուղիմէոս Կպիսկ. Գէորգեան

Պատճէն.

ՄԻՆՕԴԸ ՕՐԷՆՔԻ ՀԱԿԱՌԱԿ ԸՆԹԱՑՔԻ ՄԷՋ.

(Նամակ խմբագրութեան)

Էջմիածին, 22 Օգոստ.

Տարւոյս Ապրիլի 14-ին Սինոզին մատուցած Յայտարարութեամբս պրեցի, ի միջի այլոց, որ Սինոզում առանց Ամենայն

Հայոց Հայրապետի նախագահութեան ամուսնութիւններ լուծանելով՝ անտես են անուում ոչ միայն օրէնքը (Պօլօժէնիա յօդ. Ժ. ԻԵ. ԼԲ. ԼԷ. Խ. ԽԱ. ԽԲ.), այլ և Սենատի բացատրութիւնը... Ճշմարիտ է, Բարձրագոյն կարգադրութեամբ և Սենատի վերջին բացատրութեամբ կարճուած է Կաթողիկոսի եզակի վճռահատական իրաւունքը ամուսնալուծական գործերում, սակայն վերապահուած է Նորան, և միայն Նորան, այդպիսի վճիռներին գոնէ նախագահելը: Այս միեւնոյնը հրատարակուեց «Մշակում», տես № 87:

Իսրահիլից մի ամիս յետոյ «Մշակում» (№ 112) հանդէս եկաւ Սինօզի անդամ Յուսիկ վարդապետը և, բերելով քաղուածներ Սենակի (1899, 1903, 1904 թուերի) բացատրութիւններից և Ուկազներից, հաւատացրեց ընթերցողներին՝ թէ ամուսնալուծական գործերի վճռահատութեան համար Սենատի բացատրութեան մեջ Կաթողիկոսի համաձայնութեան կամ նախագահութեան մասին հետաւոր ահեղակ անգամ չը կայ: Ես եմ ընդգծում:

Ի հարկէ Յուսիկ վարդապետի այդ գրածը՝ Սինօզի, աւելի ճիշդ՝ սինօզականների անուղղակի պատասխան էր իմ Ապրիլի 14-ի Յայտարարութեան, այնու ամենայնիւ ես պատասխանեցի, ի միջի այլոց, «Իմ կարծիքը Սինօզ մանելուց յետոյ՝ հարկաւոր է սպասել Սինօզին: Եւ արժան է Սինօզին դիմել իրաւաբանների խորհրդի, իսկ առ այժմ դադարեցնել այդպիսի՝ ըստ իս ոչ—օրինական՝ վճռահատութիւնները: Յոյս ունիմ որ Սինօզի սխալը կը ուղղուի» (տես «Մշակ» № 124):

Խնդիրը այստեղ սպահարկանի հակառակ կամ կողմնակից լինելում չէ իհարկէ, ինչպէս գրել եմ, այլ՝ Կաթողիկոսական իրաւանց գնահատութեան և օրէնքի ուղիղ հասկացողութեան և հպատակութեան մէջ:

Երէկ ստացուած պաշտօնական ամսագիր «Արարատի» տարւոյս Յուլիս—Օգոստոսի տետրակում կարգում և տեսնում ենք՝ որ մեր Սինօզը դարձեալ շարունակում է ամուսնութիւններ լուծանել: Ուրեմն եթէ չեն ցանկանում կատարուած խոշոր սխալի

վերայ պնդել, այդ դէպքում մնում է կարծել՝ որ Սինօզում չեն կարողանում ըմբռնել Սենատի բացատրութիւնը: Եւ արդէն տարակոյս չի մնում՝ որ սկզբից ի վեր մերոնք չեն հասկացել Սենատի բացատրութիւնը, ապա թէ ոչ՝ սակու աղբիւր դարձրած ամուսնութիւններ լուծանելու հետամուտ Խրիմեանը և Նորա Դիւանը և կամարիլան չէին հրաժարուի օրէնքի տուած իրաւունքից մինչև այն աստիճան, որ, ինչպէս գրեց Յուսիկ վարդապետը, «Կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակն էլ, երբ Նա յաճախ բացակայում էր Մայր Աթոռից, Սինօզը վճռում էր ամուսնալուծական խնդիրներ, անշուշտ կասկածարիչ սենատի որոշման համաձայն (?!), որ տուել է էջմիածնի Սինօզին ի գործադրութիւն»:

Սենատի բացատրութիւնները այս խնդրի մասին, նոյնպէս Կաթողիկոսական Դիւանի գործերը՝ չեն եղել և չկան իմ ձեռքում, ինչպէս եղել են և կան Սինօզի և Անդամների ձեռքի տակ. սակայն ժամանակին յրապրում միայն կարդացել էի և ըմբռնել հասկացել, բայց, ինչպէս երևում է՝ ոչ որպէս առհասարակ ընթերցողները և գործի Տէրը կամ Նորա ամենահպատակ խնդրագիրների շարագրողները և շրջապատը: Եւ ես իմ Յայտարարութիւնը Սինօզին և Պրօկուրօրին, նոյնպէս «Մշակում» (№, № 87 և 124) հրատարակուած նամակներս գրել եմ՝ վստահ միանգամայն իմ ըմբռնողութեան և յիշողութեան վերայ: Չէի կարողանում միայն յիշել թէ որ տարին և որ համարում կարդացել էի: Ներկայ Օգոստոսի 12-ին միայն հաղիւ ճարեցի պ. Աղազադեանի մօտ «Մշակի» 1904 թ. համարները և գտայ իմ ցանկացած բացատրութիւնը—«Կառավարիչ Սենատի որոշումը էջմիածնի հայ-Լուսաւորչական Սինօզում ամուսնական եւ ամուսնալուծական գործերը վարելու կարգի մասին» («Մշակ» նոյն թ. №, № 99, 100, 101, 110):

Ես այստեղ աւելորդ եմ համարում մէջ բերել Սենատի այդ ընդարձակ բացատրութիւնը, որը ուսերէն և հայերէն հրատարակուած է և զոր Կաթողիկոսական Դիւանը և Սինօզը ունին: Սակայն խնդրում եմ, իբրև յոյժ կարևոր, որ «Մշակը» արտասույէ գոնէ միայն վերջին (110) համարի մէջ տպուած մասը, որ-

պէս զի ընթերցողները կարգան և տեսնեն այժմ:

Ահնատի այս Որոշումը ես հասկացիլ եմ և սնուում եմ, այն, որ Սինոզը ամուսնական և ամուսնալուծական գործեր կարող է լծուել ոչ այլապէս՝ եթէ ոչ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նախագահութեամբ միայն: Բացի այս, որոշ հանգամանքներում, երբ կարող են կրօնական հացեր շօշափուել, Սինոզը ամուսնական և ամուսնալուծական վճիռներ կայացնելու պարտաւոր է առաջնորդուել Կաթողիկոսի մակագրութեամբ կամ նախապէս ցուցման համաձայն:

Եւ զիս այն էլ պէտք չէ մոռանալ, որ Ահնատի այս «Որոշումը» կայացել է այնպիսի թիւրիմացութեան օրերում, երբ Պլեպէի ոուս կառավարչական մարդիկ պատրաստ էին Հայերիս վերաբերեալ գործերում հաշուել $2 \times 2 = 5$: Յիշեալ Որոշումը համոզիչ չլինելով՝ չգոհացրեց, այլ՝ գործադրուեց իբրև հրաման: Ես ի նկատի ունիմ, — բացի Սինոզում 1891 թ. Նոյեմբերի 26-ին և 1892 թ. Յունվարի 11-ին օրագրուած և արդէն հրատարակուած իմ բացատրութիւնը՝ Պրօկուրօր Ս. Կանչելու կարծիքի դէմ, — ուրիշ հեղինակաւոր օրէնսգէտներ յիշանգամայն համոզիչ բացատրութիւնները, օրինակ՝ հանգ. Վահան վարդապետ Բաստամեանցի և Ն. Ճաղէեվի (տես «Փորձ» ամսագիր 1881 թ. № V, եր. 22, և «Նոր Դար» 1900 թ. № 180): Ճաղէեվի յօդուածի ոուս ընագիրը տպուած է «Журн. Минист. Юстиции» ամսագրի մէջ 1900 թ. № 7, Սեպտ. եր. 155. վերնագիրն է — «О порядке производства брачных делъ въ Армяно-Григоріанской Церкви»: «Նոր Դարում» տպուած հայերէն թարգմանութեանը ստորագրել է բժ. Արամեան: Բայց այժմ հարցը ի հարկէ՝ միայն նորանում է՝ թէ ինչ է եղել Սենատի վերջին Որոշումը և ինչ աստիճան անըմբանողութեամբ ի չարն է գործադրուել ցայսօր մեր Սինոզում նոյն Որոշումը:

Եթէ Սինոզը այսուհետև գոնէ չրազարեցնէ բռնուած օրէնսըդդէմ ընթացքը ամուսնական և ամուսնալուծական գործերի վերաբերութեամբ, կարող է պատասխանատուութեան ենթար-

կուել օրէնքի առաջ, ի հարկէ և ապագայ Կաթողիկոսի առաջ, այլ և անվաւեր համարուել Սինոզի զոյնպիսի վճիռները: Ես վերջացրի:

Պատճէնը ուղղարկում է Սինոզին և Պրօկուրօրին Սինոզի*):

Բարդ. եպիսկ. Կէորգեան.

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ

VII

«Կովկասեան հարցապնդում»-ի առթիւ.

Այս աշնան Պետական Իււմայում Աջակողմեանները «Կովկասեան հարցապնդումն» առաջ բերին: Պուրիշկեիչներ թերանով ամբաստանուեցին Կովկասեան ազգերը, գլխաւորապէս Հայերը, իբրև թէ սեպարատիստական ձգտումներ ունեցողներ: Ամբաստանուեցին և՛ Նորին Մեծութեան Պայսեր Կովկասեան Փոխարքայ կոմս Վարանցով-Պաշկովը և Նորին Վսեմափայլութեան Դիւանի կառավարիչ պ. Պետերսօնը, որպէս թէ Սոքա էլ «կաշառուած» պաշտպանում են Կովկասեան ազգերին, անփոյթ մնալով ոուս պետական շահերին:

Փոխարքայի ջանջախիչ բացատրութիւնը, ամբողջովին հիմնուած փաստագրերի և թուերի վերայ, աւելի քան քառական էր պաշտանձեցնելու չարախօսներին: Սակայն պիտի չզաղարեն, պիտի չջրեն չարախօսները, որովհետև, ինչպէս երևում է, գրգիռը ոչ այնքան Կովկասեան հալածուած կիսաիրաւասէլ ազգերի դէմ է, — ոչ, նորա այդ աստիճան անտեղեակ կամ միամիտներ չին, որքան թագաւոր Պայսեր լիակատար վստահութեանն արժանի պատուական մարդ Փոխարքայի անձի դեմ: Եւ այս դէպքում, թող ներուի ասել, ոչ թէ Փոխարքան է դո՛ւ բերւում Կովկասեան ազ-

*) «Մշակը» չտպագրեց այսքան կարևոր բանը. չտպագրեց և «Գործը»:

գերին, այլ վերջիններն են զո՞ տարւում Փոխարքային: Պուրիշ-կեիչների և Մենշիկովների յեակում մերենայողներ՝ Փոխարքայի փառքի և բարի անուան չուզողները պիտի լինեն, ըստ իս:

Պարոն Շահրիարը խիստ իրաւամբ մեղադրում է Պետական Դումայում Կովկասեան Հայերիս միակ ներկայացուցիչ Յովհաննէս Սաղաթէլեանին, որ լսել է Պուրիշկեիչների ամբաստանութեան դէմ, այն ինչ ուս մարդը (Պօկրովսկի) և թուրքը՝ ընդդիմախօսել են (տե՛ս «Մշակ» № 289): Շահրիարը լուսածանօթ մէկն է, բայց ինչո՞ւ անգէտ է ձևանում՝ թէ Յ. Սաղաթէլեանները, ինչպէս Ս. Տիգրանեանները, որ քսմուսում էին կեղտոտ Խ. Վանչեղուն՝ էջմիածնում պաշտօն ստանալու համար, այնտեղ էլ չեն հետամուտ սեւական չաղ պաշտօններ գտնելու: Եւ հօ միայն Սաղաթէլեանները չեն այդպէս միայն իրենց պլիսի մասին մտածողներ. պ. Շահրիարին յիշեցնելու բաներ շատ կան:

Ձանազան հաստատութիւններ, հասարակութիւններ, դասակարգեր, պաշտօնական անձինք, ինչպէս և մեր Վաթուզիկոսական Ս. Տեղապահը, բողոքեցին Պուրիշկեիչի ամբաստանութեան դէմ, այլ և շնորհակալութեան ուղերձներ մատուցին Փոխարքային: Սակայն ոչ ոք չ'նկատեց մոլորութեան մէջ ընկած, — կամաւ թէ ակամայ, — Պուրիշկեիչներին, թէ՛ Փոխարքան և Նորա Դիւանը Կովկասեան նախորդ պաշտօնեաների կեղտերն ու կատարած ոճիրներն են քաւում, յափշտակած սարսուկան իրաւունքները վերադարձնելով ու քանդած սրտերը շինելով, և միթամանակ մըտածում երկրի վիճակը բարելաւել: Ուստի, Պուրիշկեիչներին մոլորութիւնից հանելու համար, և քանի որ նորա կաշառուածներն են փնտրում, եւ բերում եմ այնտեղ Փոխարքային իմ ուղղած հայերէն երկու գրութիւններն հարազատ օրինակները, միայն հարկաւոր ծանօթութիւններ յաւելցնելով: Թող Պուրիշկեիչների հետ տեսնէ և աշխարհը՝ թէ նախկին սէժիմը ինչեր անելու ընդունակ պաշտօնեաներ էր տալիս կովկասցիներին:

Նորին Մեծութեան Թագաւոր Կայսեր Կովկասեան Փոխարքային.

Ձեր Վսեմափայլութեան յիսնամեայ ծառայութեան յորելեանին ստիպուած եմ յիշեցնել, որ յորելեանը գթութեան և արդարութեան տօն էր՝ յԱստուծոյ սահմանեալ (տես գիրք Աւտ. ԻՆ.), և պէտք է որ լինի:

Ուղիղ 16 տարի է՝ որ մի անբարեխիղճ Պրօկուբօրի (Խրիստափոր Կանչեղիւն) վրէժխնդրութեամբ սարքուած պաղտնի ամբաստանութեան հաւատ ընծայելով՝ պաշտօնանկ են արել ինձ, առանց ինձ ևս լսելու կամ գոնէ գործերից տեղեկանալու: Պրօկուբօրի՝ որի օրինազանցութիւնների, զեղծմուշնքների և կաշառքները վերցնելուն արդեւ եմ եղել ս. էջմիածնի Սինօդում (տպագրութեամբ հրատարակած եմ մի մասը*): Նախորդ Կառավարչապետը և Նորա Օգնականը, — իբրև Կանչեղու տիպի մարդ պաշտօնեաներ, — առանձին իմն հոգածութեամբ հսկում էին որ իմ դատը հրապարակ չը գայ, իսկ Ձեր Վսեմափայլութիւնը եթէ ցարդ Գլխաւոր Կառավարութեան Դիւանի գործերից չի լսել իմ դէմ մթնում կատարուած մեծապոյն ոճիրի մասին, թող բարեհաճէ տեղեկանալ գոնէ այժմ: Որ և է կասկածից դուրս արդար իմ դատի ձեռք աննելով, որով և իմ անհատականութիւնը և պատիւը փրկելով, Ձեր յորելեանը առաւել օրհնութիւն պիտի բերէ Ձեզ յորելեանի սահմանող Եսօվայից և բոլոր աստուածավախ մարդկանցից, քան սովորական բարեմաղթութիւնները: Ձեր բոլոր փառքերի անթառամ և տեական պսակ՝ ոտնակոխ արուած անմեղութեանս արդար դատաստանի յաղթանակը պիտի դառնայ, որ պիտին կորզեցին Լաբօրին և Ջօլան, եթէ միայն ցանկաք, որի համար թախանձում եմ:

Թիւրիմացութեան առիթ տուած չլինելու համար՝ յաւելցնում եմ, որ չեմ ջանկանում պաշտօն, քան լիցի, այլ միայն

*) Տես «Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ» Բ. հատ. եր. 156 — 157 ծան. 2, և եր. 174 — 203:

արդարութիւն և իմ անհատականութեան և պատուոյ փրկութիւնը: 24 Մարտի 1908 թ. ի ս. էջմիածին:

Աղօթաբար Բարզուղիմէոս եպիսկոպոս Գէորգեան:

Նորին Վեհօթեան Թագաւոր Կայսեր Փոխարքայ

Վսեմափայլ Կոմս Բլլարիոն Վարանցով-Դաշկովին:

Իբրև յաւելուած անցեալ Մարտի 24-ի իմ գրութեան յանուն Ձեր Վսեմափայլութեան, — որպէս զի խօսքեր չհամարուին իմ գրածը՝ որ ես արգելք եմ եղել ս. էջմիածնի Սինոզում Պրօկուրօր Խրիստաֆօր Կանչելու և նորա համախոհների օրինագոնցութիւնների, զեղծմունքների և կաշառքների վերցնելուն և նոցա ընկերութեամբ շինած պատօզներն եմ բացել և արձանագրել տուել Սինոզում, — պաղափար տալու համար՝ ուղարկուած եմ Ձեզ հէնց սոյն թերթի վերայ արտադրելով երկու պատճեններ իմ Յայտարարութիւնների, որոնք 1892 թ. Յունվարի 21-ին և Փետրվարի 19-ին մտած և ստացուած են Սինոզում՝ Տեղապահ Երեմիա եպիսկոպոսի սեպհական ձեռքով մակագրուած*):

Ամենազործնական ապացոյց թէ իմ մասին զաղտնի գրքաբաւական ամբաստանութիւն գրողները անձնական վրէժխնդրութեամբ միաբանած՝ համարձակել են խաբել Ներքին Գործոց Նախարարին որով և ի Տէր հանգուցեալ Թագաւոր Կայսր Ազէրսանգր երրորդին, նախ քան զատաստանի օրը պիտի կանխելով ծանուցանեմ անա Ձեր Վսեմափայլութեանը, որ ես անգամ էի ս. էջմիածնի Սինոզի՝ միաժամանակ և Սինոզի և Մայր Աթոռի Գանձապահը. Գանձարանը՝ և՛ իմ բնակարան-կացարանն եր, որ հարիւր հազարները — էջմիածնի ամբողջ հարստութիւնը՝ իմ ձեռքում եւ իմ տրամադրութեան տակ, իբրև միակ պատասխանատու անձն այդ բոլորի համար Սինոզի առաջ: Միւս Սինոզականք, Պրօկուրօրը և Հաշուապահը Սինոզի ըստ օրէնքի և սովորութեան՝

*) Այդ Յայտարարութիւնները տես սորանից յետոյ:

իւրաքանչիւր ամիսը մի անգամ միայն ժողովուած էին ինձ մօտ Գանձարանը և ելեմտից մատեանները և առձեռն զրամները հաշուել — սուղելուց յետոյ՝ կազմուած էինք արձանագրութիւններ բոլոր ներկայ եղողներին ստորագրութեամբ, որոնցից մի օրինակը պահուած էր իմ մօտ — Գանձարանում, միւսը՝ Սինոզի գործերում: Բարձրագոյն հրամանով յանկարծ հեռագրով Սինոզի անգամութիւնից պաշտօնանկ լինելուցս ետեք ամիս յետոյ եւս ես շարունակել իմ Գանձապահ մնալ նոյն կարգով*): Կայ տարակոյս, որ ուրեմն ես կատարելագոյն և ամենավստահելի մարդը և պաշտօնեայն էի Սինոզի առաջ և նոյն իսկ իմ մասին զաղտնի ամբաստանութիւն գրողների աչքում. այլապէս՝ չէ՞ որ Սինոզը, մանաւանդ Պրօկուրօր Կանչելին՝ գանձի մասին պատասխանատու պիտի համարուէին: — Իսկ Սինոզում՝ գործերը, իբրև անվիճելի դուլումէնտներ՝ կապացուցանեն, որ ես եղել եմ օրէնքի և արդարութեան զրօշակիրը, եթէ կուզէք՝ նոյն իսկ հեղինակուորը ատենա-

*) 1892 թ. Ապրիլի 8-ին Տեղապահ Երեմիա եպիսկոպոսը ստանում է Կովկասեան Կառավարչապետի օգնական Կոմս Տատիշևից հեռագիր — «Ներքին Գործոց Նախարարի զեկուցման համաձայն՝ Թագաւոր Կայսրը ներկայ Ապրիլի 2-ին արձակել է Սինոզի անգամութիւնից, Բարզուղիմէոս վարդապետին, և հաստատել անգամ Սինոզի՝ Վահան և Ներսէս վարդապետներին»: Տեղապահը իւր առաջադրութեամբ յայտնում է Սինոզին Ապրիլի 9-ին, և Սինոզը նոյն Ապրիլի 11-ին № 1074 հրամանագրով յայտնում է ինձ որ արձակուած եմ: Սորանից աւելի ոչ մի սեղկոքիւն չունի Սինոզը՝ թէ ինձ ինչու համար արձակել են: Ապա Սինոզը Յունիսի 12-ին № 1732 հրամանագրով արձակուած է ինձ Գանձապահութիւնից և պատուիրում Գանձարանի հաշիւները պատրաստել և Սինոզի անգամոց ներկայութեամբ յանձնել նոր Գանձապահ Վահան վարդապետին (անգամ սինոզի), և յանձնողական ու ստացողական ցուցակները երկուքիս ստորագրութեամբ մատուցանել Սինոզին: Յանձնում եմ հաշիւները, առձեռն զրամ՝

կան գործողութիւնները շրջանում: Իմ մտաւոր կարողութեանց մասին Ձեզ գաղափար տալու համար՝ ուղարկում եմ, առանձին թերթի վերայ, դարձեալ երկու ուրիշ պատճէններ իմ Յայտարարութիւններին—մին ի 4-ն Դեկտ. 1894 ամի՝ յանուն Տ. Մկրտիչ Ա. Կաթուղիկոսի (սպաւրութեամբ հրատարակուած*), և մին՝ ի 14-ն ներկայ Ապրիլի՝ յանուն Սինօզի ս. Էջմիածնի և պատճէնը՝ Պրօկուրօրին Սինօզի**), այլ և մի բրօշուր (հայ.—ուս.) իմ գիտնական հեղինակութիւններից — «Вагаршапатъ и св. Эчмиадзинъ стаятъ на своемъ первоначальномъ мѣстѣ», իմ և միւսների մասին համեմատական գաղափար կազմելու համար: Այստեղ է, Ձեր վսեմափայլութիւն, որ պէտք էր համեստութիւնը մոռանալ:

Կրկնելով թախանձանքս՝ բանալու իմ սրբազան գառը, որով և փրկելու իմ անհատականութիւնը և պատիւը, խնդրում եմ կիսամիջոցների մասին չժամածել, բազմադիմի հաշիւներով շատ շատերը պատրաստ են թիւրել իմ արդար դատը. այլ բարեհաճէք յանձնել և՛ զիս և՛ իմ գործը բաց գատաստանի: Ես օրէնքի, ար-
 9890 բուրլի 67 կոպ., խաղարկութեան և այլ բանկային տոմսեր՝ քսան երկու հատ (22 հ.), մուրհակներ և ձեռատոմսեր՝ 4889 ռ. և 71 կոպ., և արծաթեղէնք—խաչեր, շղթաներ, տուփեր, գրգաղներ և այլևայլք՝ ցուցակագրուած 159 յօդուածներով: Բացի Սինօզի կնքով կնքուած երեք հարիւր հաղարների՝ ձեմարանի կոչուած արժէթղթերը և բազմաթիւ թանկագին իրեղէնք: Յանձնում և հեռանում եմ Գանձատանից Յունիսի 15—18-ին. ևս տեղափոխուում եմ Վանան վարդապետի բնակարանը Միաբանութեան շարքում, իսկ նա տեղափոխուում և բնակուում է Գանձարանում: Իսկ ես ութ ամիս յետոյ միայն հազիւ մասնաւոր նամակով տեղեկութիւն եմ ստացել, և նոյնը 1895 թ. Պետերբուրգում Մկրտիչ Կաթուղիկոսի հետ ստուգել թէ՛ Տեղապահ Եր. եպիսկ. և Պրօկուրօր Խ. Կանչելին ինչ են ամբաստանել իմ մասին:

*) Տես «Ճշմարտութիւնը չի մեռնում», էր. 163—164:

**) Տես երես 28—30:

դարութեան և ճշմարտութեան հաւատարիմ և անձնուէր սպասուորն եմ եղել, և օրէնքը, արդարագատութիւնը և ճշմարտութիւնը իրենց հերթում պարտաւոր են պաշտպանել իմ անմեղութիւնը: 19-ն Ապրիլի 1908 թ. ի ս. Էջմիածին*):

Աղօթարար Բարդուղիմէոս եպիսկոպոս Գէորգեան.

Պատճէն.

Ի Լուսաւորչական Հայոց Սինօզն ս. Էջմիածնի՝

յԱնդամոյ Նորին յայտարարութիւն.

Պատիւ ունիմ սովաւ խնդրել յԱտենէզ՝ չ'թողուլ առանց պարտուպատշաճ անօրէնութեան զՅայտարարութիւն Անդամոյ Դորին գեր. Սարգիս եպիսկոպոսի ի 13-ն այսր Յունիսի, որով Նորին Սրբազնութիւնն յայտնելով թէ՛ զօրագիրն Սինօզի յՅ1-ն Յուլիսի 1891 ամի անցելոյ՝ վասն թոյլտուութեան պսակի Մկրտչի Երեմեանց Աղքիթմանցոյ, յայնժամեան պաշտօնակատարն Պրօկուրօրի Սինօզիս պ. Միմէօն Փիլիպպոսեանց (Ատենագալիւն) խարդաւանք և կեղծեօք ածեալ է յօրինական ձև կատարման՝ արձակելով զայն, խնդրէ օրինական քննութիւն:

Առ ի լուսարանել զհանգամանս գործոյն՝ հարկ համարիմ ասել յիմմէ կողմանէ թէ՛ յիշեալ Երամեանցն փորձեալ է արծաթով յաջողեցուցանել զթոյլտուութիւն պսակի իւրոյ. զոր գիտեն և ամենայն Անդամք Սինօզիս: Այլ և խնդրեմ ծանուցանել փութով զվերոգրելոցս Նորին Գերագնութեան պ. Պրօկուրօրին

*) Սինօզի այժմեան Պրօկուրօր պ. Մէլիք-Օհանջանեանցը անցած Յունիսի 6-ին եկաւ ինձ մօտ՝ Փոխարքայի Դիւանից իրեն յանձնարարուած տեղեկութիւններ ստանալու: Նա գրեց վերցրեց Սինօզի անդամութիւնից ու գանձապահութիւնից իմ արձակումների Սինօզի հրամանագրերի համարները (№) և ամսաթուերը: Տակաւին ուրիշ տեղեկութիւն չունիմ:

(Կանչելին), որ բանի քանիցս ստիպողական գրութեամբք խնդրէ յԱռնէղ Սինոզի զվախճանական որոշումն ըստ գործոյն պսակի Երամեանցի: № 3. Ի 21-ն Յունվարի 1892 ամի, Ի ս. Էջմիածին*):

Անդամ Սինոզի Բարդ. վարդապետ

Պատճէն

Ի Լուսաւորչական Հայոց Սինոզն ս. Էջմիածին՝

յԱնդամոյ Նորին յայտարարութիւն.

Ստվորութիւն մանաւանդ թէ օրէնք են կողմիական Ատե- նից նախ՝ որոշ կացուցանել զաւուրս և ժամս ատենական գոր-

*) Որ այդ 5 հազարանոց չհասի «միջնորդի խարանք»-ները յայանուել էր. որ Պրօկ. պաշտօնակատարը «խարդաւանօք» պատ- լօգ էր շինել այդ պսակը. յաջողեցնելու համար՝—գորանց մասին իմ և Սեղրակեանի Սինոզ մանկուց ատաջ օրագիրներ կան Սի- նոզում: Իսկ մեր անդամութեան ժամանակ՝ Սեղրակեանի մաս- նակցութեամբ և ձեռքով մի երկրորդ պատլօգով սուս վկայու- թիւն շինեցին, որով մտածել էին—նախ՝ արգարացնել Պրօկուրօրի պաշտօնակատարին, և երկրորդ՝ հետեալար՝ Յուլիսի 31-ի անկա- նոն օրագիրը աւարտած համարուելով՝ թոյլատրել, յօգուտ պ. Կան- չելու, Երամեանցի ամբարշտական պսակը: Սակայն, յայանի է, այդ պատլօգն էլ իմ ձեռքով բացուեց և արձանագրուեց Սինո- ղում, որից յետոյ հազիւ թէ մոռացան Երամեանցի պսակը և 5 հազար բուրլին, մտածեցին գոնէ իրենց գլուխը ազատել և 1892 թ. Փետրվարի 28-ի անկանոն և ստութիւններով լի օրագրով փախցրին այդ գործը Սինոզից—իմն իմ ձեռքից: Այդ օրագրով գործը յանձնեցին Պրօկուրօրին՝ իբր թէ քննելու պատլօգների և կաշառքի վերաբերեալները: Պրօկուրօրը դուրս տարաւ գործը Սի- նոզից և քնացրեց մինչև այսօր, ոչ Սարգիս եպիսկ. և ոչ ինձանից բացատրութիւն չուզեց՝ որ հաստատէինք պատլօգներն էլ, կաշառքն էլ: Փախցրին, այն, հակառակ երեք Անդամներին զիմադրութեան:

ձողութեանց. երկրորդ՝ նախակարգել—նշանակել զօր և ժամա- նակ վճռահատութեան իւրաքանչիւր գործոյ. երրորդ՝ մուծա- նել յօրագիրս զկարծիս Անդամոց՝ Ի չէպս տարակարծիս լինե- լոյ: Ուստի խոնարհաբար խնդրեմ սահմանել օրագրով՝ պաշտեղ զայս կարգ և ի միջի մերում ի Սինոզիս, զի մի՛ օր-աւուր յաւել- ցին վնասակար եւ անկանոն գործողութիւնք՝ զորս աւելորդ հու- մարիմ քուելոյ: Այլ և խնդրեմ սահմանել ընդ նմին՝ զի ոչ մի գործ վճռահատեցի վախճանական կերպիւր յօրն իսկ ծանուցման ալ՝ ի յետագայ ժողովի: № 6. Ի 19 Փետրվարի 1892 ամի, Ի ս. Էջմիածին*):

Անդամ Սինոզի Բարդ. վարդապետ.

Այստեղ հարեանցի վաղափար տալու համար միայն թէ ին- չու Պրօկուրօր Ս. Կանչելինն այն ատիճան թշնամացաւ ինձ, յի- շեմ՝ որ նա հետամուտ էր Աղ. Թայրեանցի 30 հազարանոց ա- մուսնայութիւնը թոյլատրել Սինոզով, որի համար միջնորդն էր Գաւառապետ Գ. Խանադեանցը (Եր. 27): Հետամուտ էր Տըփ- խիսեցի Խաչատուր Էլարեանցի 4 հազարանոց և Աղբիբմանցի Մկր- տիչ Երամեանցի 5 հազարանոց չհաս պսակները թոյլատրել՝ դար- ձեալ Սինոզով (Եր. 46, ծան.): Էլարեանցը անձամբ եկած էր, իսկ Երամեանցի միջնորդն էր երեանցի պ. Վասիլ Եղիազարեանցը, երկու անգամ հէնց իմ ներկայութեամբ միջնորդում խնդրում էր Եղրակեանին փողերը խոստանալով հանգերձ: Այդ «միջնորդի խարանք»-ները յիշուած արձանագրուած են Սինոզի 1891 թ. Սեպ- 9-ի և 22-ի օրագրում, մեր Սինոզի անդամութիւնից ատաջ: Այդ և միւսները յիշում է և Սոքրիս արքեպիսկոպոսը՝ անցած տա- րի հրատարակած իւր մի գրքի մէջ: Կաշառքով լինելը և պատ-

*) Սինոզին այդպէս ի կարգ եմ հրաւիրում՝ Տեղապահի, Աւ- գրակեանի (Երեմն էլ Աղուանեանցի որին խոստացել էին Տըփ- խիսի Թեմի Առաջնորդութիւնը), Ատենադպրի և Պրօկուրօրի տասնեակ ապօրինի և խարդաղութեամբ կատարած գործերը բու- նելուց յետոյ ի հարկէ:

լօզները բանալուցս յետոյ (տես իմ Յայտարարութիւնը և Սինօզի օրագիրը 30-ին Յունվարի 1892 թ.), Տեղապահի, Սեղրահեանի, Ատենադարի և Պրօկուրօր Կանչելիու համար կաշու հարց դարձաւ իմ ձեռքից ազատուելու հոգը, և նախ Կործը փախցրին Սինօզից (եր. 46 ծան.):—Պրօկուրօր Կանչելիին նոյն իսկ Սուրբաս և Ներսէս եպիսկոպոսներին անգամութիւնից արձակել և արտօրել տալու ցոյց տուած եռանդում՝ առաջնորդուն էր յատկապէս այդ և այդպիսի փողերը գանձելու տենչանքով. նորա Կանչելուն բաժին չէին հանում, այն ինչ՝ Սեղրահեանը և Տեղ. Երեմիան՝ ամբողջովին թողնում էին նորան, «չանկեցնել պէտք էր», և պ. միջնորդին*):

Բացի սորանք, Սեղրահեանը, Տեղապահը և Պրօկ. Կանչելին ցանկանում էին թոյլատրել որ Գր. Արծրունին պսակուէր Բժ. Բօջարեանցի արձակած տիկին Մարիամի հետ: Սինօզի Առանձին Յանձնարարութեանց պաշտօնեայ և թարգման Ռուբէն Մէլիք Աղամեանցը, տիկին Մարիամի խնամին (քենու տալը), Տեղապահի հետ և սենեակում երբ ինձ համոզում էին որ համաձայնեմ թոյլատրել Գր. Արծրունու պսակը, պատասխանեցի. «Վեր-

*) Սինօզի Անդամները խորհել էին այդ հինգ հազար բուրլովը ուղարկել Տիգրան սարկաւապին արտասահման ուսանելու յետոյ յաւելացաւ և՛ Ստեփան սարկաւազը (Տիրայր և Բենիկ վարդապետը): Սինօզի այդ օրագիրը տարւում է Տեղապահ Երեմեանի սենեակը, այնտեղ էլ թաղւում: Այդ փամփանակ բացում է պ. «միջնորդի խաբանքները»՝ որ փողերը ուզում են Կանչելու հետ կիսել, և Սարգիս եպիսկոպոսը «արդար բարկութեամբ» ջնջում է իր ստորագրութիւնը Յուլիոսի 31-ի (1891 թ.) անկասար օրագրի մէջ, որով պիտի թոյլատրուէր Երեմեանցի պսակը, կայն, կայն: Լսում է «Մշակի» ղեկավար պ. «Վրձիւնը»: Բայց զեռ շատ բաներ ունին լսելու, որպէս զի հասարակաց դատաստանի առջև հարկազրուին «մեղայ» ասել, և դադարին ամբոխամիտներին խաբել մոլորեցնելուց:

ջապէս, «և որ զարձակեալն տանու շնայ»—Քրիստոսի խօսքն է, ոչ թէ Հայրապետների կամ եկեղեցական ժողովների կանոն...»:

Իսկ Գր. Արծրունին և նորա «սնակալէզները», «որերը» և «համախոհները» կատաղի թշնամիներ դարձան ինձ թէ այս և թէ Տփիսի թեմի 1892 թ. Մարտի 8-ի պատգամաւորական օրինաւոր ընտրութիւնը թոյլ չտալու համար որ Սինօզը բեկանէր (եր. 9, ծան.), օրինաւոր՝ քան Երևանի 1908 թ. Սեպտ. 21-ի թեմ. պատգամաւորի ընտրութիւնը, զոր Սինօզը ճանաչեց օրինաւոր (եր. 11, ծան.): Օրինաւոր՝ ինչպէս 1897 թ. Տփիսի Բաղաքազուխ Գ. Եւանգուլօվի ընտրութիւնը, զոր քաղաքական իշխանութիւնը, ոչ չդարձնելով Բալանթարների օյինբազուկիւններին, ճանաչեց օրինաւոր և հաստատեց (տես «Արձագանք» 1897 թ. №, № 116, 117, 126), և այլն: Բեկանեցին, ընթերցող, հէնց իմ պաշտօնանկութեան հեռագիրը Սինօզում օրագրուելու օրը, էլ չկար Բարդուղիմէոս վարդապետը: Իսկ Մշակի «Ասիացին» (Գր. Արծրունին) հեճց այդ օրը, յետոյ սարսափելի հայհօյանքներ և զրպարտութիւններ կարդաց իմ հասցէին: Հաղիւ թէ 15 օր առաջ էր, որ Տեղապահը լճակի եզերքին, նոյն անբաժան Ռուբէնի հետ, հանգիպելով ինձ՝ բռնեց երկու ձեռքս և ասաց.— «Հայրսուրբ, խնդրում եմ, համաձայնեք բեկանել Տփ. թեմի Պատգ. ընտրութիւնը. եթէ կուզէք՝ վճռի մէջ գրենք որ ոչ Գր. Արծրունուն ընտրեն և ոչ Ար. Յովհաննիսեանին, իբրև կուսակցութեանց պարագլուխներ»:

—Սրբազան, ժողովրդի իրաւունքն է, ում ուզում են՝ թող ընտրեն: Բեկանելու համար դուք ինձ տուէք միայն հիմք, ես համաձայնիմ բեկանել, Ձեր ձեռքն էլ համբուրեմ:

Ռուբէն. Հայրսուրբ, այդ խնդրում ձեր իրաւացի պատճառաբանութեանը ոչ ոք չի կարող հակասակել. բայց դէ ժողովուրդ է, մեզք են, պէտք չէ յուսահատեցնել:

Պարոն, մի կողմը ժողովուրդ է, միւս կողմը ժողովուրդ չէ: Մեզ անհրաժեշտ է արդարութիւնը պահել:

Սինոզում ես ոյժ էի և հեղինակութիւն արդէն: Եթէ մի-երկու օրով բացակայում էի, շատ ու քիչ կարևոր գործ պատահած ժամանակ՝ Անդամները, բացի Աեգրակեանը և Տեղապահը, ասում էին. «այդ թողէք մնայ՝ մինչև հայրսուրբը գայ»: Եթէ պատահէր որ նախքան Ատենի արձակուելը կամենայի դուրս ելնել, զիմում էին ինձ, քանի՜ անգամներ, Աղուանեանց, Տէր-Փասպարեանց և Դաւթեան եպիսկոպոսները. «հայր սուրբ, խնդրենք ասէք թէ մյս (ինչ) գործի համար ինչպիսի վճիռ պէտք է կայացնել, ապա գընացէք»: Ողջ է պատլօգներ շինող Ատենադպիրը (Ս. Փ.), սրը միշտ ներկայ էր Ատենում: Կուում իմացում էր ի հարկէ և Սինոզի Դիւանատանը և դուրսը: Սեղրակեանի մի քանի բարեկամներ, օրինակ՝ Մատթէոս (Մաթվէ) Տէր-Պետրոսեան, Յովհաննէս Մաղաթէլեան և այլք, իմ պաշտօնանկ լինելուց հազիւ 15—20 օր առաջ, խնդրում ուղարկում են ինձ մօտ Մկրտիչ Ենգիբարեանցին և նորա միջնորդութեամբ խնդրում են ինձ. «Փիւսնը որ դուք Սեղրակեանին այլևս բուէ չէք տայ, գոնէ առաջուայ բարեկամութեանը խնայէք, նորա վարկը մի ձգէք Սինոզում, ընտրութիւնը մօտենում է»: Այսպէս խնդրել էր ինձ անձամբ Յ. Մաղաթէլեանը մի քանի օր առաջ *): Երկու անգամ եկա խնդրեց և Տփլիսից պատգամաւոր ուղարկուած Գարրիէլ (Գարօ) Միրզոյեանցը որ հաշտուիմ Սեղրակեանի հետ: Ինչպէս սորանց, նոյնպէս Մ. Ենգիբարեանցով պատասխանեցի.— «Ես Սեղրակեանին թշնամի չեմ, բարեկամանալ՝ չեմ կարող, ճանաչեցի: Փոխանակ ինձ խնդրելու, թող նորան խնդրեն՝ որ ինքն իւր վարկը չձգէ: Ե՞ս նորան ասացի որ Գանձարանի 100 բուբլին տար իւր խնամուն: Ե՞ս նորան ասացի որ 3 հազար բուբլի աշխարհական ծախսարարների տալուց յետոյ (առձ. և սպրուստ), Սինոզի Ատենում քննութեամբ ապա-

*) Սա, Սեղրակեանի արած կեղտոտութիւնների մասին համոզուելով հանգերձ, ինչպէս և չկարողանալով կոծկել շինած պատիժը, խնդրում համոզում էր. «Ասա մի մատս էլ խուփ, և հետը բարըղի»:—էլ առանց խփելու մնա չմնաց. պատասխանեցի:

ցուցուած գողին զարձեալ ծախսարար վերահաստատէր*): Ե՞ս նորան ասացի որ Երամեանցի պակի գործի մէջ պատլօգ չիւնէր: Ե՞ս նորան ասացի որ հեռագրէր Մողղոկցի գէն. Սոսորվեանցին. «Որ բանը եկաւ փողի՝ դիմեցէք միւսներին» (Անդամներին): Ե՞ս նորան ասացի որ Ատենում ասէր. «Կը հեռագրենք՝ որ Տփլիսի նահանգապետի օգնականը նախագահէ նոր ընտրութեանը»: Ե՞ս նորան ասացի, որինքը Տեղապահի հետ, միւս 3—4 Անդամներէցս գաղտնի, Սինոզի անունով վճիռներ հատանէր և գործադրէր: Ե՞ս նորան ասացի որ գաղտնի և ապօրինի միջամտութեամբ իրձձէր այսպէս Տփ. թեմի պառօգ. ընտրութեան գործը. և այլն և այլն: Այդպիսի զեղծմունքների համակերպիլ չեմ կարող, իսկ նկատել և ի հարկին դիմագրել՝ պաշտօնիս պարտաւորութիւնն է: Այո, թող խնդրեն Սեղրակեանին՝ որ ինքն իւր վարկը չձգէ»:

Դորանից հազիւ 10 օր յետոյ, Մարտի 27-ին, Սեղրակեանը, Ատենադպրի հետ նոյն ընտրութեան գործում այնպիսի օրէնքի հակառակ բան արեց և խօսեց՝ որ արձանագրութիւն կազմեցինք միւս չորս Անդամներս—Աղուանեանց, Տէր-Փասպարեանց, Դաւթեան եպիսկոպոսները և ես: Սեղրակեանը և Տեղապահը իսկոյն վազեցին Կանչելու տունը՝ երբ մենք արձանագրութիւնն էինք գրում, և յետոյ գիշերը, այլ և միւս առաւօտը խիստ վաղ...

Իմ անդամութեան ժամանակ (6 ամիս) Սինոզականներին, առանց բացառութեան, Ատենադպրին և Կանչելուն՝ քշում էի ինչպէս մի սիւրու զազրին քշում են: Տեսէք գործերը, կամ հէնց այդ վերի Յայտարարութիւնը (եր. 46-47) որը շատ բան է ասում՝ քան թէ այստեղ հնար կը լինէր պատմելու: Բայց իմ թշնամիները տմարդութեամբ մութ անկիւնից գնդակ են արձակել, գաղտնի ինձ ամբաստանել են «հոգեկան հիւանդ», բարձր պատշաճաւոր իշխանութիւնը իւր կողմից օրինակաւ վերահաստատութիւն չարած՝

*) Այդ գողին, Ներսէս վարդապետ, Փարսի գիւղի նախկին այրիացած տէր-տէին, առաջարկել էին Սինոզի անդամ, իրենց ընկեր, և հաստատուեց. տես եր. 43, Ծան.:

խարեւել և խարել են կայսր Ալեքսանդր երրորդին և պաշտօնանկ անել տուել ինձ: Ամբաստանութիւնը և վճար բովանդակութիւնը թաղցրել են և Սինդիկ և ինձնից և աշխարհից, ինքարկէ պատասխանատուութեան և դատաստանի երկիւղից: Եւրբին գործոց Միւսիստրութեան Օտարդաւանութեանց Դեպարտամէնտի կառավարիչ Մասալովը 1895 թ. Պետերբուրգում, և ապա Էջմիածնում, իշ. Ուխտամեկու հնա Կաթողիկոսին այցելութեան եկած ժամանակ (1896 թ.) խոստովանեց — «գրագրութեամբ սխալիցրին» խարեցին Միսիստրութեանը»:

Մենշիկովները և Պուրիշկեիչները ցանկանում են կովկասին Կանչիլիների տիպի պաշտօնեաներ...

Բարդուղիմէոս եպիսկ. Գէորգեան (Ճուզուրեանց):

2 Յունւարի 1909 թ.

ս. Էջմիածին:

Վ Ր Ի Պ Շ Կ Ն Ե Ր

եր.	տող.	սխալ	ուղիղ
10,	10.	ազնուապէս,	ազդուապէս,
26,	11.	ծայրահեղ	ծայրայեղ
,,	22.	ալ պնդէ	ալ կը պնդէ
31,	14.	այն բացատր.	Սենատի այն բացատր.
36,	12.	Սկնակի	Սենատի
49,	16.	տյղ օրը յետոյ	տյղ օրը, և յետոյ,
,,	22.	և Ար.	և ոչ Ար.
51,	30.	տէր-տէրին,	տէր-տէրին,
52,	8.	սխալեցրին—խարեցին սխալեցրին (— խարեցին)	